

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ШИДЛОВСЬКИЙ П.С.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ АНТРОПОЛОГІЇ
(матеріали до вивчення навчальної дисципліни
«Історична антропологія»)

КИЇВ-2014

УДК 572(075.8)

Рекомендовано Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Протокол № 12 від 28 серпня 2014 р.

Рецензенти:

Моця О.П. – д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу давньоруської археології Інституту археології НАН України

Рижов С.М. – к.і.н., доцент, доцент кафедри археології та
музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Шидловський П.С. Актуальні питання антропології (матеріали до
вивчення навчальної дисципліни «Історична антропологія»). – К., Логос,
2014. – 75 с.

© Шидловський П.С., 2014 рік
© Історичний факультет, 2014 рік
© КНУ ім. Т.Шевченка, 2014 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ I. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «Історична антропологія»	8
1.1. Історія розвитку та методи антропології	8
1.2. Антропогенез та історична антропологія України	16
Розділ II. РОЗВИТОК АНТРОПОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКИ. НАПРЯМКИ ТА ШКОЛИ	26
2.1. Еволюціонізм	26
2.2. Географічний детермінізм	31
2.3. Фізична антропологія	33
2.4. Культурна антропологія	36
2.5. Соціальна антропологія	38
2.6. Психологічна антропологія	39
2.7. Структурна антропологія	42
2.8. Історична антропологія	44
2.9. Палеоетнологія	46
Розділ III. ВУЗЛОВІ ПИТАННЯ АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗУ	50
3.1. Рушійні сили процесу антропосоціогенезу	50
3.2. Походження людини сучасного фізичного типу	55
ВИСНОВКИ	65
ПЕРЕЛІК КОНТРОЛЬНИХ ЗАПИТАНЬ	68
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	70

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Історична антропологія» є складовою освітньо-професійної програми підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» галузі знань 0203 «Гуманітарні науки» з напрямку підготовки 6.020302 «Історія».

Впровадження викладання антропології у вищих навчальних закладах України вимагає відповідного науково-методичного забезпечення. Адже розуміння історичного процесу неможливе без вивчення найдавніших періодів розвитку людства, без вивчення культурної і фізичної варіабельності людських спільнот, без визначення поняття “людина” взагалі.

Антропологія (від грецьк. Анторопос – людина, логос – наука) – в широкому розумінні наука про людину. Але сучасні антропологічні дослідження сформувалися на основі різних антропологічних шкіл, кожна з яких має свій погляд на сутність антропології.

Так, англо-американська школа (Е. Тайлор, Ф. Боас, А. Кребер, М. Говард та ін.) визначає антропологію як науку про біологічну та соціокультурну адаптацію людини. Основним поняттям цієї антропологічної школи є “культура” – надбіологічна (позабіологічна) адаптація до навколишнього середовища (Л. Уайт). Напрямок антропології, що займається вивченням культурної варіабельності людства називається культурною або соціокультурною антропологією. Культурна антропологія включає такі галузі наукового пізнання як етнографію (вивчення і опис специфіки окремих культур), етнологію (порівняльно-історичний аналіз культур), лінгвістику, первісну археологію та історію первісності. Підрозділи соціокультурної антропології займаються вивченням різних проявів людської культури в часі та просторі.

Європейська антропологія формувалась на основі таких галузей як анатомія (П. Брока), біологія, приматологія, расознавство, первісна археологія, психологія (Л. Леві-Брюль), антропометрія. В той же час, такі галузі як етнографія, етнологія, лінгвістика, археологія, соціологія, історія суспільств мають значення окремих наукових дисциплін. Саме тому у європейській школі предметом дослідження стало переважно вивчення біології людини та мінливості фізичного типу людини в часі та просторі. Цей напрямок в антропології прийнято називати фізичною антропологією. Фізична антропологія традиційно поділяється на такі галузі: морфологія та фізіологія людини (вивчення морфологічного типу та фізіологічних особливостей населення земної кулі), антропогенез (вивчення появи та розвитку найдавніших представників роду *homo* та становлення людини сучасного фізичного типу) та расознавство (вивчення виникнення та географічного розподілу антропологічних типів сучасної людини).

Вітчизняна антропологія, яка базується на дослідженнях радянської антропологічної школи (М.Я. Рудинський, М.Г. Левін, Ю.В. Бромлей, В.П. Алексєєв, С.В. Смірнов та ін.), стоїть на позиції, що антропологія – це наука про мінливість фізичного типу людини в часі та просторі (С.П. Сегеда, С.М. Рижов). Однак, з самого початку свого розвитку значна увага приділялась також етноісторичним дослідженням (Ф. Вовк, Д. Анучін, М. Макаренко), які неможливі без комплексного підходу, без широкого залучення даних етнології, етнографії, археології, історії первісного суспільства, лінгвістики та інших дисциплін. Саме тому, крім традиційних морфології, антропогенезу та расознавства, українська антропологія включає також такі розділи, як історична антропологія та етнічна історія, які займаються питаннями походження різних історичних спільностей та формуванням антропологічного складу конкретних етносів.

Мета курсу «Історична антропологія» полягає в широкому ознайомленні студентів із сучасною вітчизняною та зарубіжною антропологією, методикою антропологічних досліджень, всебічному аналізу

різних антропологічних концепцій походження людини, дослідженням фізичної варіабельності сучасного людства, вивченні антропологічного складу різних історичних спільностей на території сучасної України.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Історична антропологія» є:

- ознайомлення з історією становлення антропології як науки;
- вивчення структури та методів антропологічного дослідження;
- вивчення вузлових проблем антропосоціогенезу;
- ознайомлення з антропологічними типами давнього населення України;
- використання антропологічних джерел для історичних реконструкцій.

В результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен знати:

- історію розвитку антропологічних знань і сучасні напрямки в антропології;
- актуальні проблеми сучасної антропологічної науки, методичні та теоретичні засади антропології;
- історію формування, сучасний стан і перспективи розвитку української антропологічної науки;
- основні етапи формування людини сучасного антропологічного типу та основні концепції антропосоціогенезу;
- принципи расових класифікацій та актуальні проблеми расознавчих студій;
- антропологічний склад давніх культур території нашої держави;
- антропологічні типи, що приймали участь у формуванні українського етносу.

Вміти:

- опрацьовуючи тематичну літературу, самостійно збагачувати свій науковий та творчий потенціал, застосовувати прогресивні та раціонально виважені методи оволодіння знаннями;

- орієнтуватись у науковій та періодичній антропологічній літературі із актуальних проблем антропології, відбирати з цієї інформації найголовніше, вміти систематизувати її;

- працювати з науково-методичними посібниками;

- застосувати отримані теоретичні знання при проведенні наукового дослідження;

- застосовувати отримані практичні знання під час проходження археологічної практики.

Розділ I. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«Історична антропологія»

1.1. Історія розвитку та методи антропології

Тема 1. Загальна характеристика і навчальне призначення курсу

Антропологія як наука; предмет дослідження антропології. Поняття антропосфери. Біологічні та соціальні форми руху матерії. Антропологія фізична та соціокультурна антропологія. Основні галузі антропологічної науки. Зв'язок з іншими науками. Принципи та напрямки досліджень сучасної антропології. Методологія, предметна структура і навчальне призначення курсу.

Завдання для самостійної роботи:

1. Різниця між європейською та англо-американською школами антропології;
2. Структура антропологічної науки.

Контрольні запитання та завдання:

1. Поняття та структура фізичної антропології;
2. Основні галузі соціокультурної антропології.

Рекомендована література

- Зиневич Г.П. Человек изучает человека. - К., 1988.
- Леви-Стросс К. Структурная антропология. - М., 1983, 1985.
- Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Основы антропологии. - М., 1955.
- Сегеда С. Основы антропології. - К., 1995.
- Сегеда С. Антропологія (навчальний посібник). - К., 2000.
- Хрисанфова Е.В., Перевозчиков И.В. Антропология (учеб. для биол. спец. вузов). - МГУ, М., 1991.

Тема 2. Розвиток антропологічних знань у давнину.

Поява антропологічних знань у первісну добу. Формування знань про людину та її місце у Всесвіті: найдавніші поховання, палеолітичне мистецтво, картина світу у міфологіях мисливських суспільств. Перехід від міфологічного до релігійного світогляду. Антропологічні знання у найдавніших писемних джерелах.

Антропологічні знання в античну епоху. Грецька натурфілософія. Гесіод, Анаксимандр, Емпедокл, Геродот. Вчення про людину у Арістотеля. Антропологічні знання в Стародавньому Римі: вчення Тіта Лукреція Кара, Гіпократ, Гай Юлій Цезарь, Тацит.

Розвиток антропологічних знань у середньовічній Європі. Праці середньовічних арабських авторів.

Філософи-натуралісти XVIII - початку XIX ст. К. Ліней, Д. Дідро, Ламарк, Бюфон.

Завдання для самостійної роботи:

1. Медичні знання первісного населення;
2. Концепція Тіта Лукреція Кара про розвиток людини;
3. Теорії моногеністів та полігеністів.

Контрольні запитання та завдання:

1. Перші расові класифікації;
2. Теорія антропогенезу за Ламарком.

Рекомендована література:

- Зиневич Г.П. Человек изучает человека. - К., 1988.
- Сегеда С. Антропология: підручник для студ. Гуманіст. спец. вищ. навч. закл. / С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 2009. – 424 с.
- Стоун И. Происхождение. – М.: Политиздат, 1983. – 478 с.

Тема 3. Формування антропології як самостійної наукової дисципліни.

Ч. Дарвін, Т. Гекслі, Е. Геккель. Дарвінізм та його вплив на розвиток антропологічної науки. Перші знахідки викопних людей. Виникнення перших антропологічних шкіл. Французьке антропологічне товариство (П. Брока). Англійська та американська школи антропології (Е. Тайлор, Л.Г. Морган, К. Пірсон), виникнення і діяльність антропологічного осередку при російському Товаристві любителів природознавства (А. Богданов). Російське географічне товариство. Антропологічні школи першої половини ХХ ст.

Завдання для самостійної роботи:

1. Становлення еволюціонізму в європейській науці др. пол ХІХ ст.;
2. Соціокультурний напрямок європейської антропології.

Контрольні запитання та завдання:

1. Основні засади французької антропологічної школи;
2. Представники англійської антропологічної школи;
3. Зародження американської.

Рекомендована література:

Дарвін Ч. Походження видів шляхом природного відбору або збереження порід у боротьбі за життя. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – 548 с.

Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 287 с.

Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. – 3-е изд. / АН УССР. ИА. - К.: Изд-во АН УССР, 1953. - 663 с.

Сегеда С. Антропологія: підручник для студ. Гуманіст. спец. вищ. навч. закл. / С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 2009. – 424 с.

Стоун И. Происхождение. – М.: Политиздат, 1983. – 478 с.

Тайлор Е.Б. Первобытная культура. – М.: Политиздат. – 1989.

Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М.: Политиздат, 1986. – 703 с.

Bohannon P., Glazer M. (eds.), High Points in Anthropology. - N.Y.: Alfred A. Knopf, Inc. – 1973. – 449 p.

Тема 4. Розвиток антропології в Україні.

Перші антропологічні свідчення. А. Шафонський, М. Максимович, П. Чубинський. Діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Ф.К. Вовк – засновник вітчизняної антропологічної школи. Науковий доробок Ф.К. Вовка. Українська антропологія у 20 – 30-ті роки. Післявоєнний етап розвитку української антропології. Наукові заклади, в яких проводяться антропологічні дослідження в сучасній Україні. Останні здобутки сучасної української антропології; проблеми і перспективи розвитку.

Завдання для самостійної роботи:

1. Творчий шлях Ф.К. Вовка;
2. Палеоетнологічна школа на Україні та в Росії;
3. Перші палеоантропологічні знахідки на території України.

Контрольні запитання та завдання:

1. Діяльність Ф.К. Вовка на ниві археології;
2. Науковий спадок В.Д. Дяченка.

Рекомендована література:

Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. - К., 1995 (перевидання 1928 р.).

Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. - К., 1965.

Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. - К., 1967.

Козлова М.С. Эволюционная антропология в России (сер. XIX - кон. XX в.). - М., 1996.

Моця О., Шидловський П. Рец. на: Сегеда С. Антропологія: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. / С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 2009. – 424 с. : рецензія // Університет. Історико-філософський журнал. - № 1 (33). – січень-лютий 2010. – С. 110-117.

Чубинский П.П. Труды этнографо-статистической экспедиции в Западнорусский край. - СПб., 1872. - Т.7.

Тема 5. Методика антропологічних досліджень.

Антропометрія та антропометричний інструментарій. Основні напрямки антропологічних студій. Морфологія людського тіла. Соматометрія та соматоскопія. Остеометрія. Будова людського скелета, поняття про конституцію. Краніометрія та краніоскопія. Форми людського черепу: доліхокранія, мезокранія, брахікранія. Одонтологічні, дерматогліфічні та гематологічні ознаки.

Завдання для самостійної роботи:

1. Зубна формула людини;
2. Групи крові людини.

Контрольні запитання та завдання:

1. Основні конституційні типи людини;
2. Краніологічні дослідження.

Рекомендована література:

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. - М., 1966.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. - М., 1964.

Антропологическая реконструкция (сб. ст.). - М., 1991.

Бунак В.В. Антропометрия: Практический курс. - М., 1941.

Зубов А.А. Одонтология. Методика антропологических исследований. - М., 1968.

Мамонова Н.Н., Романова Г.П., Харитонов В.М. Первичная обработка и определение антропологического материала в полевых условиях // Методика полевых археологических исследований. - Л., 1989.

Свиридов О.І. Анатомія людини. - К., 2001.

Тема 6. Морфологія та фізіологія людини.

Статевий диморфізм. Визначення статі за кістками скелету. Визначення статі за кістками черепа.

Онтогенез людини. Особливості процесу зростання. Визначення біологічного віку людини за кістками скелету та черепа. Соматометричні точки.

Завдання для самостійної роботи:

1. Конституційні типи та їхній зв'язок з фізичною адаптацією до навколишнього середовища;
2. Будова людського черепа.

Контрольні запитання та завдання:

1. Визначення віку за кістками скелета;
2. Визначення статі за кістками скелета.

Рекомендована література:

- Антропологическая реконструкция (сб. ст.). - М., 1991.
- Гинзбург В.В. Элементы антропологии для медиков. - Л., 1963.
- Свиридов О.І. Анатомія людини. - К., 2001.
- Сегеда С. Антропологія: підручник для студ. Гуманіст. спец. вищ. навч. закл. / С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 2009. – 424 с.
- Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас (сб. ст.). - М., 1986.

Тема 7. Місце людини в біологічній систематиці.

Місце людини в систематиці тваринного світу. Теорії походження людини сучасного фізичного типу: релігійні концепції, еволюціоністичні теорії, теорії природного, статевого та групового добору, трудова теорія Енгельса, теорія «двох стрибків», сучасні концепції. Генетичні дослідження.

Завдання для самостійної роботи:

1. Людиноподібні мавпи – морфологія, територія існування, харчування поведінка;

2. Поняття біологічного виду та популяції.

Контрольні запитання та завдання:

1. Зоотаксономія. Місце людини в системі природи;
2. Біологічні та соціальні чинники антропогенезу.

Рекомендована література:

- Алексеев В.П. Становление человечества. - М., 1984.
- Алексеев В.П. Человек. Эволюция и таксономия (некоторые теоретические вопросы). - М., 1985.
- Дерягина М.А. Антропология. Эволюция и биология человека. - М., 1994.
- Кейлоу П. Принципы эволюции. - М., 1986.
- Майр Э. Зоологический вид и эволюция. - М., 1968.
- Мороз С.А. Історія біосфери Землі (2 т.). - К., 1996.
- Солбриг О., Солбриг Д. Популяционная биология и эволюция. - М., 1982.
- Шмальгаузен И.И. Факторы эволюции. Теория стабилизирующего отбора. - М., 1968.

Тема 8. Приматологія. Найдавніші гомініди.

Найдавніші еволюційні витоки людини. Час та територія появи найдавніших антропоїдів. Єгиптопитек. Рамапитек. Дріопітекові мавпи.

Історія дослідження австралопітеків. Час існування та територія поширення австралопітеків. Основні знахідки в Південній та Східній Африці. Свідчення наявності прямоходіння у австралопітеків. Морфологічні різновиди австралопітеків. Будова тіла та об'єм мозку.

Завдання для самостійної роботи:

1. Предметна діяльність ранніх людиноподібних;
2. Морфологічна грань між мавпами та людиною.

Контрольні запитання та завдання:

1. Етологічні дослідження сучасних антропоїдних мавп;
2. Біологічні види австралопітеків.

Рекомендована література:

Алексеев В.П. Становление человечества. - М., 1984.

Бунак В.В. Род Номо, его возникновение и последующая эволюция. - М., 1980.

Ламберт Д. Доисторический человек. Кембриджский путеводитель. - М.-Л., 1991.

Рогинский Я.Я. Проблемы антропогенеза. - М., 1977.

Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. - М., 1989.

1.2. Антропогенез та історична антропологія України

Тема 9. Архантропи – найдавніші люди.

Проблема грані між людиною і твариною. Основні ознаки людської діяльності. Предметна і знаряддєва діяльність. Біологічні, соціальні та природні чинники процесу антропогенезу.

Морфологічні особливості “людини вмілої” та її місце в еволюційній історії людства. Час появи та основні знахідки “людини вмілої”. Найдавніші знаряддя праці.

Історія дослідження “людини прямоходячої”. Основні знахідки архантропів в Європі, Африці, Азії. Основні популяції “людини прямоходячої”: яванський пітекантроп, синантроп, гейдельберзька людина, олдувайський пітекантроп та ін. Морфологічний тип та об’єм мозку. Територія побутування та час існування архантропів. Характеристика ашельської археологічної культури. Культурна адаптація архантропів – стійбища, перші житла, свідчення колективних полювань, використання вогню.

Завдання для самостійної роботи:

1. Прабатьківщина та час появи архантропів;
2. Археологічні свідчення існування архантропів на території України.

Контрольні запитання та завдання:

1. Роль вогню у становленні людини;
2. Морфологічні особливості гейдельберзької людини.

Рекомендована література:

Алексеев В.П. Становление человечества. - М., 1984.

Алексеев В.П. Человек. Эволюция и таксономия (некоторые теоретические вопросы). - М., 1985.

Алексеев В.П. Палеоантропология земного шара и формирование человеческих рас. - М., 1978.

Бунак В.В. Род Номо, его возникновение и последующая эволюция. - М., 1980.

Ламберт Д. Доисторический человек. Кембриджский путеводитель. - М.-Л., 1991.

Тема 10. Палеоантропи – давні люди.

Історія дослідження палеоантропів. Відкриття у долині Неандерталь. Основні знахідки неандертальців. Основні підвиди неандертальців: пренеандертальці, класичні (європейські) та прогресивні (близькосхідні) неандертальці, родезійська людина. Морфологічний тип та об'єм мозку. Час та територія поширення палеоантропів. Характеристика муст'єрської археологічної епохи. Залишки стоянок та жител палеоантропів.

Поява мистецтва та поховань; свідчення культових дій та складних світоглядних уявлень неандертальської людини (поховальний обряд, прикраси, “ведмежі печери”, гравіювання по кістці, “натуральний макет” та ін.).

Завдання для самостійної роботи:

1. Неандертальська проблема. Місце палеоантропів у родоводі людини сучасної;
2. Рештки палеоантропів на території України;
3. Матеріальна культура палеоантропів за археологічними даними з території України.

Контрольні запитання та завдання:

1. Поховальні пам'ятки неандертальців;
2. Свідчення появи мистецтва у неандертальців.

Рекомендована література:

Алексеев В.П. Становление человечества. - М., 1984.

Алексеев В.П. Палеоантропология земного шара и формирование человеческих рас. - М., 1978.

Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека - Прага: Артия, 1982. - 560 с.

Ефименко П.П. Дородовое общество: Очерки по истории первобытного общества. – М.; Л., 1934. - 532 с.

Констебл Дж. Неандертальцы. - М., 1978.

Ламберт Д. Доисторический человек. Кембриджский путеводитель. - М.-Л., 1991.

Рогинский Я.Я. Проблемы антропогенеза. - М., 1977.

Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. - М., 1989.

Тема 11. Антропологічна характеристика неоантропів.

Історія дослідження ранніх неоантропів. Знахідки в печері Кро-Маньон, Грімальді. Час і місце виникнення ранніх неоантропів. Основні знахідки в Старому Світі. Фізична варіабільність ранніх неоантропів: кроманьонці, брьонський тип, грімальдійський тип, койсанський тип, протоавстралоїди та протомонголоїди. Морфологічна характеристика та об'єм мозку. Заселення неоантропами Австралії та Північної Америки.

Природне оточення ранніх неоантропів Євразії: клімат в пізньому плейстоцені, рослинне та фауністичне оточення. Господарство прильодовикових мисливців та його вплив на соціальну структуру давнього населення. Матеріальна культура доби пізнього палеоліту: стоянки, житла, знаряддя праці.

Розвиток пізньопалеолітичного мистецтва. Свідчення ритуальних дій та поховання як джерело реконструкції світоглядних уявлень пізньопалеолітичних мисливців. Етнографічні паралелі.

Завдання для самостійної роботи:

1. Виникнення ранніх неоантропів: прабатьківщина та час;
2. Антропологічні знахідки ранніх неоантропів на території Східної Європи.

Контрольні запитання та завдання:

1. Загальна характеристика пізньопалеолітичних культур Європи;
2. Антропологічні типи ранніх сапієнтів Європи.

Рекомендована література:

Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. – 3-е изд. / АН УССР. ИА. - К.: Изд-во АН УССР, 1953. - 663 с.

Кабо В.Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества. - М.: Наука, 1979. - С. 60-107.

Кабо В.Р. Первоначальные формы религии // Религии мира. История и современность: Ежегодник 1986 г. - М.: Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 1987. - С. 136-154.

Квеннелл М., Квеннелл Ч. Первобытные люди. Быт, религия, культура / пер. с англ. – М. ЗАО Центрполиграф, 2005. – 238 с.

Леви-Брюль Л. Первобытное мышление [пер. с фр., под ред. проф. В.К. Никольского и А.В. Киссина]. – М.: Атеист, 1930. – 337 с.

Рогинский Я.Я. Проблемы антропогенеза. - М., 1977.

Шидловський П.С. Вплив господарсько-культурного типу на особливості розвитку пізньопалеолітичних общин // Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження / ОДУ. - Одеса: Гермес, 1998а. - С. 164-168.

Тема 12. Вузлові проблеми антропосоціогенезу.

Проблема морфологічної грані між твариною та людиною. Час та місце появи людини сучасного фізичного типу. Рушійні сили процесу антропогенезу. Церебралізація. Виникнення абстрактного мислення та мови. Свідчення світоглядних уявлень. Найдавніші системи комунікації.

Проблема прабатьківщини людства. Теорії моноцентризму, поліцентризму та дицентризму. Основні чинники расогенезу.

Виникнення соціальних форм руху матерії. Етапи розвитку людського колективу: людське стадо, прагромада, ранньородова община. Розвиток сімейних відносин в первісному суспільстві. Ендогамія та екзогамія; матрилінійність та патрилінійність.

Завдання для самостійної роботи:

1. Етапи розвитку абстрактного мислення в процесі антропогенезу;
2. Причини виникнення екзогамних відносин.

Контрольні запитання та завдання:

1. Соціальні чинники процесу антропогенезу;
2. Суть другого стрибка в антропосоціогенезі.

Рекомендована література:

Ламберт Д. Доисторический человек. Кембриджский путеводитель. - М.-Л., 1991.

Майр Э. Зоологический вид и эволюция. - М., 1968.

Михайлова И.А., Бондаренко О.Б., Обручева О.П. Общая палеонтология. - М., 1989.

Мороз С.А. Історія біосфери Землі (2 т.). - К., 1996.

Рогинский Я.Я. Проблемы антропогенеза. - М., 1977.

Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. - М., 1989.

Солбриг О., Солбриг Д. Популяционная биология и эволюция. - М., 1982.

Шмальгаузен И.И. Факторы эволюции. Теория стабилизирующего отбора. - М., 1968.

Тема 13. Історія дослідження людських рас. Основні расові ознаки.

Історія дослідження людських рас. Перші расові класифікації. Расові ознаки: волосяний покрив, пігментація, зріст і пропорції тіла, форма голови і будова обличчя, одонтологічні ознаки, дерматогліфічні ознаки, гематологічні ознаки.

Завдання для самостійної роботи:

1. Вплив оточуючого середовища на формування расових ознак;
2. Людська раса та біологічна популяція: спільне та відмінне.

Контрольні запитання та завдання:

1. Чи можливе використання біологічної термінології для антропологічної характеристики людської групи?
2. Які основні расові ознаки?

Рекомендована література:

- Алексеев В.П. География человеческих рас. - М., 1974.
- Алексеев В.П. Изучение человеческих рас в советской антропологии // Расы и народы. - М., 1964.
- Бунак В.В. Человеческие расы и пути их образования // Советская этнография. - 1956. - №1.
- Дебец Г.Ф. Опыт графического изображения генеалогической классификации человеческих рас // Советская этнография. - 1958. - №4.
- Деникер И. Человеческие расы. - СПб., 1902.

Тема 14. Расогенез та расові класифікації.

Поняття расогенезу. Час формування великих рас. Вплив географічних та кліматичних факторів на формування антропологічних типів. Географічна ізоляція та змішування як чинники расогенезу. Географічний розподіл основних расових типів серед населення земної кулі. Європейська велика раса, австрало-негроїдна велика раса, монголоїдна велика раса. Наука проти расизму.

Головні принципи расових класифікацій. Класифікації рас за Й. Денікером та Е. Ейкштедом. Походження і розселення рас за Г. Дебецом та В. Бунаком. Класифікація Я. Рогінського та М. Левіна. Морфологічна характеристика основних расових груп. Великі раси та перехідні антропологічні типи. Співвідношення расових, етнічних та лінгвістичних

класифікацій. Антропологічна структура населення земної кулі: Європа, Азія, Америка, Африка, Австралія та Океанія.

Завдання для самостійної роботи:

1. Перехідні антропологічні типи між «великими» расами;

1. Антропологічні типи європеїдної великої раси.

Контрольні запитання та завдання:

1. Раса і культура: концепція Ф.Боаса;

2. Сучасні та давні антропологічні типи.

Рекомендована література:

Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы. - М., 1969.

Бунак В.В. Человеческие расы и пути их образования // Советская этнография. - 1956. - №1.

Дебец Г.Ф. Опыт графического изображения генеалогической классификации человеческих рас // Советская этнография. - 1958. - №4.

Деникер И. Человеческие расы. - СПб., 1902.

Хить Г.Л., Долинова Н.А. Расовая дифференциация человечества (дерматоглифические данные). - М., 1990.

Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. - М., 1971.

Тема 15. Найдавніша людність на території України (палеоліт - доба бронзи).

Історія дослідження антропологічних решток в Україні. Антропологічні рештки палеоантропів на території нашої держави (Заскельна, Кіік-Коба). Антропологічні знахідки доби пізнього палеоліту (Анетівка II, Пушкарі, Новгород-Сіверська стоянка, Лащова). Пізньопалеолітичні поховання суміжних територій: Дольні Вестоніце, Костьонки, Сунгірь). Найдавніша людність за матеріалами мезолітичних та неолітичних могильників (Мурзак-Коба, Чаплі, Волоський могильник, Василівські могильники, Маріупольський, Вовнизький, Дерейвський та ін.

могильники). Антропологічна характеристика носіїв трипільської культури: окремі поховання, могильники софіївського типу, могильники усатівського типу. Антропологічна характеристика носіїв середньостогівської та ямної культур. Людність доби бронзи за матеріалами поховань та могильників.

Завдання для самостійної роботи:

1. Соціальна реконструкція мезолітичного суспільства за матеріалами могильників волосько-василівського типу;
2. Походження трипільської культури за антропологічними даними.

Контрольні запитання та завдання:

1. Палеоантропологічні знахідки ранніх сапієнсів Східної Європи;
2. Динаміка змін в антропології населення протягом мезоліту-неоліту на території України.

Рекомендована література:

Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (антропологический очерк). - М., 1966.

Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. - К., 1967.

Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. - М., 1973.

Круц С.И. Население территории Украины эпохи меди - бронзы. - К., 1972.

Круц С.И. Палеоантропологические исследования степного Приднепровья. - К., 1984.

Сегеда С.П. Антропологічний склад населення території України. -- К., 2001.

Сегеда С. У пошуках предків. Антропология та етнічна історія України / Сергій Сегеда. К.: Наш час, 2012. – 432 с.

Тема 16. Антропологічний склад давнього населення України (ранній залізний вік - пізнє середньовіччя).

Кімерійці, скіфи та сармати за матеріалами поховань. Антропологічний тип носіїв черняхівської культури. Антропологічні дані про ранніх слов'ян. Антропологічна характеристика населення Київської Русі. Антропологічні типи давнього населення України.

Завдання для самостійної роботи:

1. Походження та розселення скіфів за матеріалами курганних поховань;
2. Поховання скандинавів на теренах Київської Русі.

Контрольні запитання та завдання:

1. Антропологічна характеристика скіфської культури;
2. Формування антропологічних областей України.

Рекомендована література:

- Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. - К., 1965.
- Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины. - К., 1972.
- Круц С.И. Палеоантропологические исследования степного Приднепровья. - К., 1984.
- Сегеда С.П. Антропологічний склад населення території України. -- К., 2001.
- Сегеда С. У пошуках предків. Антропология та етнічна історія України / Сергій Сегеда. К.: Наш час, 2012. – 432 с.
- Чубинский П.П. Труды этнографо-статистической экспедиции в Западнорусский край. - СПб., 1872. - Т.7.

Тема 17. Антропологічний склад українського народу.

Антропологічні області України: центральноукраїнська, карпатська, нижньодніпровсько-прутська, деснянська, верхньодніпровсько-ільменська.

Антропологічні типи серед сучасного українського народу. Антропологічні зміни в карті України та сучасні інтеграційні процеси.

Завдання для самостійної роботи:

1. Архаїчні субстрати серед сучасного населення України;
2. Вплив інтеграційних процесів на антропологічний склад сучасної України.

Контрольні запитання та завдання:

1. Антропологічне районування України;
2. Основні антропологічні групи території України.

Рекомендована література:

Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. - К., 1995 (перевидання 1928 р.).

Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. - К., 1965.

Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины. - К., 1972.

Сегеда С.П. Антропологічний склад населення території України. -- К., 2001.

Сегеда С. У пошуках предків. Антропология та етнічна історія України / Сергій Сегеда. К.: Наш час, 2012. – 432 с.

Чубинский П.П. Труды этнографо-статистической экспедиции в Западнорусский край. - СПб., 1872. - Т.7.

Розділ II. РОЗВИТОК АНТРОПОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКИ. НАПРЯМКИ ТА ШКОЛИ

2.1. Еволюціонізм. Одна з перших еволюціоністичних шкіл в біології, що значним чином вплинула на становлення та розвиток антропологічної науки, склалась в другій пол. XIX ст. під впливом ідей англійського дослідника Ч. Дарвіна. Одним з основних постулатів дарвінізму є теза про морфологічну та поведінкову несталість біологічних видів. Другою тезою є висновок про можливість перетворення одного виду в інший, або розподіл двох популяцій одного виду на два окремі біологічні види. Базуючись на власних спостереженнях біологічного світу під час навколосвітньої мандрівки та використовуючи дані про селекцію людиною тварин і рослин в процесі доместикації, Ч. Дарвін створює концепцію природного добору, як рушійного чинника біологічної еволюції, яку виклав у 1859 р. у найбільш відомій праці «Походження видів шляхом природного добору». Серед ранніх дарвіністів слід назвати також Р. Уоллеса, Т. Гекслі, Е. Геккеля, Г. Спенсера та ін.

Попередником Ч. Дарвіна виступає Ж.-Б. Ламарк, який ще у 1800 р. відмовився від ідеї постійності видів, і підкреслював, що вони не тільки змінюються, а розвиваються в сторону ускладнення. Другим джерелом для дарвінівської теорії природного добору був мальтузіанський принцип, згідно з яким живі організми народжують значно більше потомків, ніж може вижити, характерна тенденція народжувати більше, ніж це дозволяє природне середовище. Таким чином, відбувається постійна конкуренція між особинами, в якій виграють ті істоти, які найбільш пристосовані до зовнішніх умов, а значить мають здатність відтворити себе в майбутніх поколіннях.

Для Ч. Дарвіна, теорія еволюції полягає в тому, що організми, котрі здатні виживати й розмножуватись у відповідному природному середовищі,

роблять це за рахунок інших – тих, які позбавлені такої здатності. Але в результаті постійної зміни зовнішніх умов, процес природного добору може відбуватись в різних напрямках, що стимулює як зміну біологічних ознак конкретного виду, так і появу нових видів від попередніх популяцій. Так, дарвінізм розрізняє «спрямований природний добір», коли якась ознака, що не є основною для всього виду, виявляється життєво важливою в нових природних умовах. З покоління в покоління, при процесах добору, ця ознака виявляється домінантною для всіх особин. Інша форма – «диверсифікуючий природний добір», при якому, в результаті змін зовнішніх умов існування різні популяції одного виду виявляються ізольованими в різних екологічних нішах. При адаптації до нових умов, в наступних поколіннях, їхні представники будуть набувати все більше і більше різних адаптивних ознак, що може призвести до появи двох відокремлених біологічних видів.

Важливим висновком теорії дарвінізму було визнання того, що конкуренція за ресурси відбувається не стільки між різними близькими видами, а в більшій мірі всередині кожного виду, і навіть всередині кожної популяції. Найяскравішим прикладом такої конкуренції є статевий добір, при якому тільки певні, найбільш адаптовані, особини мають можливість відтворити себе у потомстві, а менш пристосовані – позбавлені цієї можливості, або значно в ній обмежені. Статевий добір базується на принципі того, що самиця інстинктивно обирає найбільш сильного та пристосованого шлюбного партнера, а самці, в свою чергу, змагаються між собою за право на цю самицю. Таким чином, відбувається постійна селекція, в якій з покоління в покоління передаються переважно прогресивні ознаки, що забезпечує виживання виду та його постійну зміну на тлі мінливих природних умов.

З точки зору дарвінізму ті самі чинники відігравали і в процесі еволюції людини на ранніх етапах антропогенезу. Порівнюючи етапи розвитку зародку у людини і тварин та аналізуючи рудиментарні елементи в будові тіла людини, Ч. Дарвін дійшов висновку, що давніми попередниками

людей були людиноподібні мавпи, що мешкали в лісистій місцевості якоїсь теплої країни. Такі якості, як розвиток мозку, пряма хода, моральні якості також походять із селективної та спадкової бази. Так, Д. стверджує, що такі якості, як дружба, цікавість, увага та взаємодопомога, в зародковому стані спостерігаються у багатьох вищих ссавців, і ці здібності можуть закріплюватись спадково. Тобто ці якості можуть відігравати роль адаптивних ознак у давніх попередників людей і сприяти загальному виживанню виду.

Дарвінізм набув широкого поширення не тільки в біологічних, але і в суспільних науках кін. XIX – поч. XX ст. Так, англійський антрополог Т. Гекслі, спільно з Г. Спенсером намагались перенести закони біологічної еволюції на пояснення етапів розвитку суспільства, використавши термін «груповий добір». Зміст цього терміну можна пояснити як винесення біологічної конкуренції за межі групи первісних людей, що призводить до добору не між особинами всередині групи, а між найбільш адаптованими групами первісних людей, що спричиняє загальний прогрес суспільства від найпримітивніших форм до більш складних. Дарвінізм значно посилив увагу дослідників до палеоантропологічних знахідок і викликав інтерес до їх пошуків. Слід відмітити, що слабкою стороною дарвінізму було визнання переважно біологічних чинників і нехтування соціальними факторами в якості рушійних сил в процесі антропогенезу [Дарвинь, 1900; Дарвін, 2009; Дельєж, 2008, с. 8-15; Сегеда, 2009, с. 124-204].

Починаючи з 1850-х рр. еволюційні теорії почали широко застосовувати для пояснення явищ розвитку суспільства та культури. Важливого впливу на еволюційні концепції в антропології, етнографії та археології справили праці Ч. Дарвіна, Г. Спенсера, Т. Гекслі.

Серед основних концептуальних ідей, що визнавались еволюціоністами були такі: 1) психічна єдність людського роду і подібність розвитку культури повсюдно, пряма однолінійність цього розвитку через одні і ті ж стадії; 2) прогрес відбувається у напрямку від простого до більш складнішого; 3)

визнання нерівномірності розвитку, в результаті чого різні народи і культури затримались на ранніх стадіях розвитку і тому являють собою «скам'янілості», що донесли до нашого часу культуру і спосіб життя дуже віддалених епох, в зв'язку з чим 4) можливість широкого використання порівняльного методу для пояснення різних стадій розвитку суспільства; 5) впевненість у поступовості розвитку і заперечення різких стрибків – кожна стадія поступово виростає з попередньої, нові форми зароджуються з розвитку старих; 6) розвиток суспільства є продовженням розвитку природи і відбувається за тими ж самими законами, тому застосовується позитивістський принцип вивчати соціальні явища методами природничих наук.

Ідея про етапність розвитку суспільства впроваджується ще з кін XVIII ст. (А. Фергюссон, А. Кондорсе), на поч. XIX ст. отримала підтвердження фактами археології та палеоантропології (К.Ю. Томсен, Й.Я. Ворсо, Б. де Перт).

З др. пол. XIX ст. на еволюціоністичних засадах в різних країнах формуються антропологічні школи, серед яких найбільш помітними виступають англійська, французька та американська. Для науки про історію первісності найбільш вагомими стали праці таких антропологів-еволюціоністів, як англійця Е. Тайлора («Первісна культура» 1871, «Антропологія» 1881) та американця Л.Г. Моргана («Давнє суспільство»). В археологічній науці еволюціонізм пов'язаний з іменами англійців О.Г. Пітт-Ріверса, Дж. Лаббока, французів Е. Ларте та Г. де Мортільє.

Сильною стороною еволюціонізму був основний принцип – протиставлення ідеї незмінності ідеї розвитку, та ідея єдності людства і, як правило, прогресивного характеру його розвитку. Слабкі сторони еволюціонізму проявлялись у спрощенні культурно-історичного процесу – розвиток культури розумівся як поступовий та прямолінійний процес від простого до складного, від нижчого до вищого. З ідеї про єдність людства робився неправильний висновок про тотальність та універсальність стадій

розвитку, який позбавлений конкретно-історичної варіативності. Культурна історія уявлялась закономірною та цілісною, але позбавленою епохальних, географічних, етнічних особливостей. Виходячи з культурної подібності людства, еволюціоністи часто порівнювали факти з самих різних історичних епох та народів, що призводило до довільних побудов та схем, тому еволюціонізм XIX ст. називають однолінійним. Ще однією вадою еволюціонізму було часте змішання термінів «раса», «культура», «мовна спільність», що призводило до ототожнення цих, цілком різних, понять. Побудовуючи «драбини» людських культур за різним рівнем розвитку, на вершині якої зазвичай розташовувалось «цивілізоване» європейське суспільство, створювались можливості для твердження про «нижчі», «примітивні» культури, народи та раси, що в повній мірі було використано колоніальними державами для виправдання загарбання природних та людських ресурсів підкорених територій.

Такі слабкі сторони еволюціонізму стали причиною критики його з боку нових напрямків в антропології на поч. XX ст. – переважно британського функціоналізму школи Б. Маліновського та культурного релятивізму американської школи Ф. Боаса. Але позитивні ідеї еволюціоністичних теорій були використані багатьма істориками первісності і досить сильно вплинули на таких вчених, як Е. Реклю, Е. Дюркгейм, Л. Уайт, М. Салінз. Марксизм також використав ідеї еволюціоністів як в запозиченні системи Л.Г. Моргана для пояснення найдавніших етапів розвитку людства, так і у створенні теорії суспільно-економічних формацій. Сучасне бачення еволюції базується на принципі багатоваріантності розвитку суспільства (мультилінійний еволюціонізм, неоеволюціонізм), який враховує екологічні, економічні, соціальні, історичні та ін. чинники для пояснення різноманітності культур на тлі загальних законів людської поведінки [Тайлор, 1989; Клейн, 2011, с. 315-341].

2.2. Географічний детермінізм. Одним з напрямків в антропологічній науці, що намагався подолати спрощеність еволюціоністичного підходу в питанні розвитку людської культури став географічний детермінізм - комплекс теорій про взаємодію суспільства, в тому числі етнічних спільностей, з природною середою. Перші концепції, сутність яких зводилась до того, що особливості природного оточення визначають матеріальну та духовну культури, психічний склад та форми політичного ладу народів світу, з'явилися в кінці XVIII ст. (Теорія середовища). Своїми коренями географічний детермінізм сягає робіт французького філософа Ж. Бодена, який в XVI ст. першим зробив спробу розглянути питання про значення географічного оточення в формуванні суспільних та політичних відносин. У XVIII ст. його послідовником був Ш. Монтеск'є, завдяки працям якого ця теорія пізніше стала широко відомою.

В етнологію та антропологію географічний детермінізм увійшов в першу чергу завдяки антропогеографічній школі, заснованій німецьким географом Ф. Ратцелем (поч. XX ст.). Ф. Ратцель в подальшому розробляв цю теорію та форми її застосування, розглядаючи її в якості основи етнологічних досліджень. За думкою Ратцеля, «на однаковому ґрунті складаються подібні явища в житті народів та держав, які можливо класифікувати за географічним принципом». Завдяки цій основній тезі географічний фактор став найважливішим пунктом наукових досліджень та інтерпретацій. З науково-історичної точки зору, антропогеографічна школа являла собою перехід від еволюціонізму до теорії культурних кіл. За цією школою, поширення культурних явищ відбувається подібно колам по воді, а співвідношення «людина-природа», яке пояснювало географічне поширення цих кіл, складало принцип причинності. В Англії ця теорія базувалась на працях Г. Бакля та його послідовника Е. Хантінгтона, у Франції її традиції продовжив П. Сентюв.

Теорія географічного детермінізму знайшла певне продовження у вигляді теорії культурних ареалів серед представників культурної

антропології США (К. Уіслер, Е. Сепір, А. Кребер) в 20-30-х рр. XX ст. Основною теоретичною засадою цього напрямку була теза про нерозривний взаємозв'язок між географічною середою та розвитком культури і що поширення культури можливо лише в тому самому, або в аналогічному середовищі. Хоч ці вчені і не бачили в географічному середовищі причину конкретного формування будь-якої культури, вони тим не менш шукали в ній пояснення меж її поширення.

Представники культурно-екологічного напрямку в культурній антропології др. пол. XX ст. (Дж. Стьюард, Д. Форд) відхилили загальний географічний детермінізм і допускали локально обмежені впливи географічного середовища на розвиток культури. Так, Д. Форд вважав, що «якщо фізичні умови можуть обмежити можливості економіки, то економіка виступає обмежуючим або стимулюючим фактором по відношенню до розміру, щільності та стабільності людських поселень та суспільних груп». В культурно-екологічних дослідженнях центром уваги стає локальна група у взаємозв'язку з природним оточенням, види експлуатації певних екологічних ніш різними колективами. А. Хоулі вказує, що природне оточення не тільки справляє певний вплив на характер існування групи, але й те, що це існування є результатом та невід'ємним компонентом середовища.

Дж. Стьюард намагався порівняти екологічні умови та щільність населення, розмір груп, шлюбні правила в суспільствах мисливців-збирачів. На думку цього дослідника, типовість у поведінці різних первісних колективів пояснюється використанням ними однакових природних ресурсів. Для характеристики суспільств він використовує термін «культурний тип», який виникає внаслідок культурної адаптації до навколишнього середовища. В своїх конкретних дослідженнях автор наводить приклади, наскільки мисливські суспільства варіюються в залежності від типів флори та фауни, які вони використовують.

В концепції «культурного еволюціонізму» Л. Уайта культура розглядається як спосіб позабіологічної адаптації людини до навколишнього

середовища. В складі культури виділяється три компоненти: технологічний, соціальний та ідеологічний. Культура постає як цілісна система, всі складові якої взаємопов'язані та взаємозалежні одне від одного. Але первинну роль у формуванні культури несе саме технологічна сфера, яка передбачає використання певного природного середовища. На думку вченого, технологія є тією ланкою, що пов'язує людське суспільство з навколишнім середовищем і завдяки якій суспільство здатне існувати та відтворюватись.

Прикладом подальшого розвитку ідей Дж. Стьюарда та Л. Уайта в американській антропологічній школі є праці М. Салінза, який поєднав екологічну спрямованість у вивченні первісних суспільств з ідеєю культурної еволюції Л. Уайта. Культурну варіабельність людства М. Салінз пояснював різницею еволюційного розвитку в різних природних зонах. Для пояснення культурної варіабельності автор використовує термін «специфічна еволюція» (на відміну від «загальної»), який розкриває поняття адаптації певної культури до її середовища [Этнография ..., 1988, с. 139-144; Sahlins, 1973, p. 430-449].

2.3. Фізична антропологія (біологічна антропологія, англ. - physical anthropology) - окрема дисципліна в рамках загальної антропології, наука про місце людини як біологічної істоти в природі, мінливість її фізичного типу в часі та просторі, ранні етапи розвитку людського суспільства, єдність і різноманітність сучасного населення Землі.

Традиційно фізична антропологія поділяється на три великі розділи: антропогенез, або походження людини; морфологію та фізіологію людини та расову і етнічну антропологію. Таке розуміння змісту антропології – галузі знань, що займає проміжне положення між біологічними та гуманітарними дисциплінами – відповідає традиціям радянської та пострадянської науки.

Перший розділ фізичної антропології розглядає процес походження людини, становлення сучасного фізичного типу людини, вивчає безпосередніх попередників людей. Цей процес вивчається за допомогою використання даних палеоантропології та палеоприматології – вивчення кісткових решток людиноподібних мавп, архантропів – найдавніших людей, палеоантропів – давніх людей та неоантропів – перших представників людей сучасного фізичного типу. Одним з основних завдань антропогенезу є визначення місця виду *Homo sapiens* в зоологічній таксономії, в загальній біологічній класифікації живих організмів.

Другий розділ фізичної антропології вивчає індивідуальну та міжгрупову мінливість морфологічних і фізіологічних ознак сучасних людей – біологічні параметри виду *Homo sapiens*. Серед основних напрямків досліджень – вікові зміни і явища статевого диморфізму, вплив трудової діяльності і умов праці на формування фізичного типу людини, висвітлення взаємодії екологічних чинників і людського організму як на індивідуальному, так і на міжгруповому рівні. Основними допоміжними дисциплінами цього розділу є анатомія, ембріологія, гістологія та екологія людини.

Третій розділ фізичної антропології – расознавство та етнічна антропологія – досліджує принципи антропологічних класифікацій людей, час і місце виникнення антропологічних «расових» відмінностей (расогенез), вплив зовнішнього середовища і соціальних чинників на процес расоутворення, формування етнічного та антропологічного складу населення земної кулі, співвідношення етнічних, лінгвістичних та антропологічних класифікацій тощо.

Методи дослідження фізичної антропології складають антропометрію, яка за характером та об'єктами досліджень розрізняється на палеоантропологічні дослідження та вивчення живих людей. Об'єктом палеоантропологічних досліджень є кісткові рештки людей широкого хронологічного діапазону. Розрізняють окремі методи: краніометрія та краніоскопія – вивчення вимірних та описових ознак черепа; остеометрія та

остеоскопія – дослідження розмірів та візуальних характеристик кісток посткраніального скелету, одонтологія – вивчення зубної системи людей. Завданням цих досліджень є визначення віку та статі померлого, конституційного типу, належність до певної антропологічної групи, зрештою – відновлення зовнішнього вигляду людини за палеоантропологічним рештками.

В останні роки ці дані суттєво доповнюються біохімічними, радіологічними та генетичними дослідженнями кісток, що дають змогу встановити дієту померлого, рівень фізичних навантажень, хвороби чи причину смерті, генетичну спорідненість з іншими людьми. Великого значення мають дослідження антропологічних серій (наприклад могильників), що дає можливість вирахувати середні значення для цілих популяцій і за допомогою статистичних методів з'ясувати ступінь генетичної спорідненості окремих груп давнього населення земної кулі. У процесі палеоантропологічних досліджень фіксують також випадки травм, захворювань, трепанацій, операцій і т. ін. Ці дані є важливим джерелом інформації про загальні умови життя, рівень розвитку медичних знань первісного населення, певні світоглядні аспекти.

Мета антропологічних досліджень живих людей полягає у висвітленні антропологічного (расового) складу та генетичних взаємовідносин окремих груп сучасного населення земної кулі. Для цього використовують окремі методи: соматометрія та соматоскопія – визначення розмірів та якісних ознак тіла живої людини, кефалометрія та кефалоскопія – антропометричне обстеження голови, одонтологія – вивчення будови зубної системи, дерматогліфіка – дослідження папілярних ліній та візерунків долоні, гематологія – вивчення груп крові людини. В останні роки значного поширення набув ДНК-аналіз людини. Дані антропометрії є основними для виділення расових ознак і використовуються з метою створення антропологічних класифікацій сучасного людства.

Дані фізичної антропології є джерелом для відтворення демографічних процесів в давнину, шляхів міграцій населення, етногенезу давніх та сучасних народів, процесів розвитку виробничої діяльності людини та ін. Тому вони в значній мірі використовуються історичною наукою, археологією та етнологією. Антропометрія знайшла широке застосування в сучасній криміналістиці – аналіз крові, дактилоскопія, аналіз ДНК, відтворення зовнішнього вигляду за кістками та ін. [Сегеда, 2009, с. 9-11, 54-58].

2.4. Культурна антропологія (Cultural anthropology) - дисципліна, що вивчає закономірності формування людської культури, на відміну від антропології фізичної, як науки про мінливість фізичного типу людини.

У вузькому значенні – наукові дослідження, що займаються вивченням загальних проблем культурного розвитку людства і з цією метою залучають дані значного числа наукових дисциплін. Метою культурної антропології є розкриття типових можливостей поведінки людини, щоб тим самим скласти уявлення про сутність людини. Культурну антропологію цікавить абстрактна «людина», що постулює себе, передусім, через культурний оточуючий простір.

Такий погляд на людину бере свій початок в XIX ст. і пов'язаний з теорією образу В. Дільтея. За цим вченням, кожна культура має певний, виключно їй притаманний характер, яким були пронизані всі її елементи. Засновниками культурної антропології по праву можуть вважатись представники еволюціоністичних шкіл др. пол. XIX ст. (Е. Тайлор, Л.Г. Морган). Для цих дослідників було характерним перенесення законів біологічної еволюції на процеси розвитку людської культури. Людина та її культура сприймалися як частина біологічної історії живої матерії.

Наступний етап розвитку культурної антропології пов'язаний з представниками американської антропологічної школи, передусім Ф. Боаса. Цей дослідник одним із перших звернув увагу на «надбіологічний» характер людської діяльності, тим самим стверджуючи про неможливість використання біологічної термінології для пояснення соціальних явищ. Характерною особливістю американської культурної антропології була критика загальноісторичних концепцій розвитку культури та концентрація уваги на проблемах взаємодії людського колективу та оточуючого середовища. Для цієї школи цілком є прийнятним розуміння культури в якості системи позабіологічної адаптації до навколишнього середовища, що включає в себе адаптацію економічну, соціальну, психологічну та світоглядну (Л. Уайт). Одним з напрямів культурної антропології, що ставить об'єктом досліджень поведінку людини і робить на основі її вивчення висновки про наявність загальних ідей, які визначають характер тої чи іншої культури є біхейвіоризм. Залучаючи основні ідеї аналітичної психології З. Фрейда (особливо теорію підсвідомого), прихильники біхейвіоризму вважають, що з допомогою досліджень психології індивідуума можливо зробити висновки про основну орієнтацію цілих культур. Біхейвіоризм стимулював вивчення національного характеру.

Характерною особливістю культурної антропології є принцип культурного релятивізму, основними положеннями якого є рівноцінність культур, неможливість інтерпретації культури крізь призму власних моральних та етичних засад [Boas, 1973; Арутюнов, Рыжакова, 2004; Дельєж, 2008].

2.5. Соціальна антропологія (Social anthropology) - наука, що вивчає народи світу з метою виявлення особливостей їхньої соціальної організації.

Термін соціальна антропологія вперше був використаний Дж. Фрезером, а формування цього напрямку відноситься до кін. XIX ст. В рамках більш широкого поняття «науки про людину» соціальна антропологія протиставлялась антропології фізичній.

Серед соціальних антропологів слід назвати англійського дослідника Б. Маліновського та француза Е. Дюркгейма. Спільність їхнього підходу полягала в тому, що вони розуміли людське суспільство як певну систему, в якій органічно поєднувались господарство, суспільна поведінка та світоглядні уявлення. Функціональний метод Б. Маліновського передбачав дослідження соціальних структур аборигенних суспільств через призму вивчення базових біосоціальних потреб людини. Суспільна організація уявлялась в якості системи, що забезпечує такі потреби як: споживання, розмноження, захист, дозвілля, колективна солідарність тощо. За Е. Дюркгеймом, антропологія взагалі не повинна займатись вивченням індивідуальних, особистісних фактів, а об'єктом цієї науки є соціальні організми та схеми людської поведінки.

Протягом тривалого часу основним об'єктом дослідження соціальної антропології вважались «примітивні» суспільства. При цьому культура розглядалась як аспект суспільного життя, і як складова частина предмету соціальної антропології. На відміну від культурної антропології, яка склалась переважно в американській науці, соціальна отримала поширення в європейських антропологічних школах. На відміну від етнології та етнографії, цей напрямок не розглядає етнічні спільності в якості об'єкта досліджень, але в ряді випадків соціальна антропологія близька до соціології, та в багатьох випадках ототожнюється з нею.

Соціальна антропологія під певним кутом зору розглядає всі основні види соціальної діяльності людей. Предметною областю досліджень є передусім соціальна структура етнічних та давніх спільностей, соціальні

явища в їхній культурі, в тому числі мові, соціонормативній культурі, повсякденній поведінці, психології народів.

Сучасна соціальна антропологія приділяє значну увагу дослідженню загальних та національно-особливих, традиційних та сучасних рис в культурі народів. Основними напрямками є дослідження соціальної структури етносів, зміни в їхньому соціальному складі, соціальної мобільності; дослідження соціальних аспектів мовного життя народів; вивчення етнопсихологічних явищ та процесів, психології міжнаціонального та внутрішньонаціонального спілкування [Durkheim, 1973; Социально-экономические отношения ..., 1986; Этнография ..., 1988].

2.6. Психологічна антропологія – міждисциплінарна область знань, яка вивчає закономірності формування та функції розумових процесів, поведінкових особливостей, етнічні особливості психіки людей, етнічних стереотипів, історію розвитку колективних уявлень. Психологічна антропологія розкриває ці процеси шляхом порівняльного вивчення мови, міфології, моралі та культури. На початку XX ст. ці ідеї отримали розвиток та часткову реалізацію в праці В. Вундта «Психологія народів». Психологічна антропологія особливу увагу надає вивченню психології первісних суспільств – палеопсихології.

Значний вплив на палеопсихологію справила школа аналітичної психології З. Фрейда, який виходив з позиції, що психологічний розвиток окремого індивіда в скороченому вигляді повторює історичний розвиток людства, а розвиток несвідомих процесів обумовлює специфіку виникнення норм людської поведінки, культури та суспільних інститутів; тому в історії первісного суспільства, міфології та релігії проявляються ті ж функціональні закономірності, конфлікти та комплекси, що і в психологічному розвитку дитини. Всі культурні заборони в первісному суспільстві (екзогамія, норми

«уникання» певних родичів, табуації різного характеру), а також найдавніші форми релігії, магія, анімізм та тотемізм є засобами подолання та символізації початкових лібідозних (еротичних) потягів та імпульсів. Хоч емпірична база теорій Фрейда була досить хиткою та зазнала критики з боку низки антропологів, вони справили сильний вплив на західну палеопсихологію і стали стимулом для розробки таких проблем як походження соціальних інститутів, загальні та особливі риси психології народів, природа та функції культурного символізму і т. ін. Вчених приваблювало у фрейдизмі заперечення примітивно-раціоналістичної моделі людини, інтерес до символічного світу культури, введення в коло антропологічних досліджень нових джерел (наприклад аналіз сновидінь). Для фрейдистів характерна психологізація соціальних відносин, переоцінка ролі лібідо. Г. Рохейм, наприклад, розглядає всю культуру як захисну систему проти страху немовляти відділення від матері, ототожнюючи цивілізацію з неврозом.

Засновник глибинної психології К.Г. Юнг постулював наявність в психіці людини, окрім індивідуального безсвідомого, більш глибокого шару – колективного безсвідомого, яке відображає в структурах мозку досвід попередніх поколінь, зміст якого складають загальнолюдські первообрази та архетипи – матері-землі, героя, старця-мудреця і т. ін. Юнгівська концепція колективного безсвідомого сильно вплинула на дослідження міфології та релігійної свідомості.

Звернення до палеопсихології було характерним і для французької антропологічної школи. Людська свідомість, за думкою Е. Дюркгейма неоднорідна, оскільки існує в двох різних формах: як індивідуальна та як колективна. Перша, специфічна для кожної конкретної людини і повністю визначається особливостями його психіки; друга - єдина для всієї групи і не тільки не залежить від окремо взятих осіб, але навпаки, сама має примусову силу по відношенню до них. Колективна свідомість знаходить вираз у «колективних уявленнях» - релігійних віруваннях, міфах, нормах моралі та

права. Вони укорінені в суспільному житті та виробляються всією групою в цілому, являючись по суті, різними аспектами її самосприйняття. В контексті концепції «колективних уявлень» Е. Дюркгейм протиставив релігії магію як практику чисто індивідуальну та асоціальну.

Розвиток палеопсихології пов'язаний також з ідеями іншого представника французької антропології – Л. Леві-Брюля, який відштовхуючись від концепції «колективних уявлень» розробив теорію «дологічного мислення» первісних суспільств. За Л. Леві-Брюлем, таке мислення (найбільш яскраво відображене у міфотворчості) принципово відрізняє людину первісної доби від сучасної, так як в ньому відсутнє розмежування між причиною та наслідком, суб'єктом та об'єктом, одиничним та множинним і т. ін. При чому мова йде саме про особливу форму суспільної свідомості, яка має свої специфічні закони. Л. Леві-Брюль каже про особливу «первісну ментальність» на противагу Е. Тейлору та Дж. Фрезеру, які сприймали мислення «дикуна» як прояв інтелектуального незнання.

Представник структурної антропології К. Леві-Строс, навпаки, знаходить спільні як для первісних, так і для сучасних народів закони мислення, що полягають насамперед у тому, щоб класифікувати, протиставляти, знаходити аналогії. Класифікація та систематизація зовнішніх об'єктів і явищ є неодмінною якістю абстрактного мислення і утворюють основу суспільної поведінки, постулюються в міфах, первісних релігійних уявленнях. У своїх аналітичних працях К. Леві-Строс намагається виявити класифікаційні принципи, що керують міфами, ритуалами або зв'язками спорідненості.

2.7. Структурна антропологія, структуралізм (от лат. *structura* – побудова). Школа соціо-культурної антропології, що виникла після першої світової війни та отримала поширення у Франції, Великій Британії та США. В своїх дослідженнях представники структурної антропології виходять з ідей про наявність впорядкованих взаємозв'язків між окремими соціальними інститутами. Ступінь розвитку суспільства розуміється в якості складності його структури.

Структурна антропологія виникла у Великій Британії, де в 20-ті рр. XX ст. її засновник А. Радкліф-Браун розробив її методичні засади. На той час структуралістські погляди не являлись абсолютно новими. Ще в другій пол. XIX ст. їх можна було прослідкувати в працях Г. Спенсера, К. Маркса та Е. Дюркгейма. Так, Е. Дюркгейм вважав, що різні культури різняться за числом, характером та способом комбінації соціальних інститутів. Тим самим він висловив основні положення структурної антропології. Для К. Маркса та Ф. Енгельса питання полягало в наявності закономірних зв'язків, якими передусім визначалось відношення між базисом та надбудовою в суспільстві. Крім того, у засновників історичного матеріалізму структурний підхід був підлеглим історичному. Згідно їхньої точки зору, структури існували тільки в часовому контексті і їхня наявність завжди пов'язана з відповідними конкретними об'єктивними умовами, які постійно змінюються. З зміною цих умов повинні змінюватись і структури суспільної організації.

А. Радкліф-Браун виходив з принципів біології – оскільки кожний живий організм існує завдяки тому, що кожний його елемент виконує покладені на нього функції, людське суспільство також базується на аналогічному внутрішньому взаємозв'язку окремих елементів. Завдання полягало у виявленні цих взаємозв'язків індуктивним методом та з використанням математики і статистики. Структури виявлялись не тільки в суспільній організації, але і в свідомості людей, включаючи міфологію та релігію. В цьому відношенні структуралізм мав спільні позиції з

функціоналістичною школою, розвиваючи ідеї взаємозв'язку структури і функції.

Представник французької структурної антропології К. Леві-Строс також виходив з позицій Е. Дюркгейма про суспільство як структуру. На відміну від британського структуралізму, К. Леві-Строса менше цікавили емпірично встановлювані структурні взаємозв'язки між окремими областями суспільного організму. В більшій мірі він цікавився структурою процесу пізнання. Його основна теза полягала в тому, що завданням науки є в виявленні структур, прихованих за зовнішньою картиною явищ і неусвідомлених людиною.

Американський неоструктуралізм (політична антропологія) концентрував свої дослідження навколо політичної діяльності, як аспекту соціальних відносин. Політична система розглядалась як різноманітна мозаїка відносин авторитету в суспільстві. Політичні відносини виявлялись повсюдно: в сім'ї, союзах племен, релігійних спільнотах. Важливішими областями досліджень політичної антропології були структура застосування авторитету та влади, форми та причини зміни владних структур, шляхи прийняття рішень та регулювання конфліктів, проблеми утворення державної влади. Політична антропологія розглядалась як намагання подолати синхронний метод А. Радкліфа-Брауна та претендувала на встановлення зв'язку між структурною антропологією та динамічним аспектом аналізу.

З структуралізмом пов'язана також «теорія систем» - напрямок досліджень, що виник в 70-ті рр. XX ст., коли мікроелектроніка дала сильний імпульс для розвитку кібернетичної думки. На відміну від більшості структуралістів, які розглядають переважно статичні стани, прихильники цієї теорії досліджують динамічні процеси, що відбуваються в конкретних системах [Этнография ..., 1988, с. 159-163, 188-190; Levi-Strauss, 1973].

2.8. Історична антропологія - напрямок антропологічних досліджень, завданням якого є висвітлення історії давніх та сучасних народів на основі використання антропологічних джерел.

Існує два напрямки історичної антропології – перший пов'язаний з дослідженнями проблем етногенезу через вивчення як антропологічних решток так і морфологічних особливостей представників сучасних народів (етнічна антропологія), другий напрямок – має на меті відтворити певні аспекти історичного минулого за даними антропології – демографічну ситуацію, середній вік населення, епідемії та хвороби, дієту та спосіб життя, зовнішній вигляд як пересічних учасників історичних подій, так і реконструкцію зовнішнього вигляду видатних історичних постатей.

Антропологічні ознаки жодним чином не впливають на хід історичних та етногенетичних процесів, але вони дають змогу визначити ступінь спорідненості народів та їхні генетичні зв'язки; реконструювати шляхи міграцій давніх племен; з'ясувати роль місцевого та прийшлого населення у формуванні етнічних спільностей. Іноді антропологічні ознаки мають переваги перед іншими категоріями історичних джерел – археологічними, етнографічними, лінгвістичними. Це пояснюється тим, що мова та культура можуть поширюватись шляхом запозичення, в той час як зміна фізичного типу є безперечним доказом контактів з іншими етносами. Антропологічні дані зберігають свої інформативні можливості навіть тоді, коли йдеться про дуже віддалені історичні епохи. Тому антропологічні ознаки дають змогу визначити ступінь генетичної спорідненості поколінь, розділених тисячоліттями. Антропологічну історію давніх та сучасних етносів можна порівняти з генним потоком через століття. Вона не зводиться до поступального біологічного відновлення поколінь, це – складний суперечливий процес взаємодії багатьох, часто різних за походженням компонентів.

Історична антропологія спирається переважно на палеоантропологічні джерела, використовуючи біологічні та расові характеристики давнього

населення. Палеоантропология, як і фізична антропология сучасної людини, працює з груповими характеристиками, тобто описує не окремих людей, а групи, пов'язані біологічною спорідненістю, які отримали назву популяцій. Антропологічні типи являють собою групи популяцій, кожна з яких окреслюється локально колом шлюбних зв'язків, від проникненості яких залежить гомогенність – однорідність, чи навпаки, гетерогенність – різнорідність популяцій. Морфологічні та фізіологічні особливості окремих людей відрізняються значною мінливістю, яка нівелюється на груповому рівні та зводиться до локально-типологічних комплексів.

В якості історичного джерела, історична антропология важлива для отримання демографічних даних про первісні та історичні суспільства. Антропологічне вивчення могильників та некрополів дає можливість отримувати такі дані про суспільство, що реконструюється, як середній вік людини в популяції, рівень дитячої смертності, характерні хвороби та епідемії, фізичні навантаження, типова дієта та ін. Часто могильники виступають практично єдиним джерелом для відтворення таких моментів суспільного життя, як збройні сутички серед населення, фіксації майнового розшарування суспільства, статево-вікового складу, соціальної нерівності та ін. Поховальні пам'ятки несуть цінну інформацію про медичні знання стародавнього населення, світоглядні уявлення про потойбічний світ та ін. Таким чином, історична антропология виступає цінним історичним джерелом для відтворення економічної та соціальної історії народів, демографії населення, для вивчення розвитку складних світоглядних уявлень тощо.

Використання палеоантропологічних та антропологічних даних наряду з лінгвістичними, етнологічними, археологічними та ін. в якості історичних джерел дозволило перейти від «подієвої» історії до більш глибокого розуміння історичних процесів, що цілком характерно для культурно-антропологічної історії [Алексеев, Першиц, 1990; Сегеда, 2001; 2009].

2.9. Палеоетнологія (паолеоетнологічна школа). Школа антропології та первісної історії, створена Ф.К. Вовком (Волковим) в петербурзький період його діяльності у 1906-1917 рр. під час роботи у Російському музеї ім. Олександра III та на кафедрі географії та етнографії Університету у Санкт-Петербурзі.

Згуртувавши довкола себе велику групу молодих вчених – О. Алешо, Є. Артюх, А. Носов, С. Руденко, Л. Чикаленко, Б. Жуков та ін., Ф.К. Вовк налагодив систематичне збирання антропологічних матеріалів у межах сучасної України, Росії і Польщі. Зібрані матеріали, які стосувалися понад 5 тис. осіб, учений узагальнив в окремому розділі другого тому ґрунтовної енциклопедичної монографічної праці «Український народ в його минулому і сьогоденні» (Петроград, 1916), що містить географічні, історичні, юридичні, культурно-побутові й інші відомості про Україну.

Як представник французької антропологічної школи Вовк вважав, що витоки матеріальної та духовної культури сучасних народів варто шукати в технологічних традиціях і світогляді їхніх далеких предків. Саме цим можна пояснити його постійну увагу до первісної археології. Однією з найбільших заслуг вченого перед вітчизняною археологією є відкриття пізньопалеолітичної стоянки мисливців на мамонтів поблизу с. Мізин на Чернігівщині. Вже перші розкопки, проведені Ф.К. Вовком разом з учнями С. Руденком і П. Єфименком влітку 1908 р., дали сенсаційні результати: тут було виявлено крем'яні та кістяні знаряддя праці та неперевершені мистецькі шедеври кам'яної доби. Серед них — унікальний браслет на пластині з бивня мамонта, просвердлені чорноморські мушлі, стилізовані жіночі статуетки із кісток мамонта. Археологічна школа Ф.К. Вовка у Санкт-Петербурзькому університеті передбачала оволодіння складною методикою досліджень і аналізу джерел первісної археології.

Після проведення перших археологічних досліджень на території України на початку XX ст. постало питання щодо культурно-хронологічної інтерпретації виявлених пам'яток. Пануючою на той час схемою розвитку

палеолітичної культури була періодизація Г. Мортільє, яка була побудована на основі зміни поширення певних типів знарядь праці та «фауністичних епох». Ця схема не передбачала локальних проявів культури кам'яного віку, що цілком відповідало еволюціоністському напрямку в науці. Крім того, вивчення минулого людства включалось в рамки природничих дисциплін, як частина розвитку природи та геології. Такі засади стали причиною певної обмеженості в інтерпретації фактичного матеріалу, зведення процесу дослідження виключно до фіксації даних та створення еволюціоністських схем розвитку типів знарядь праці, інколи нехтуючи контекстом їхнього знаходження.

З самих початків вивчення первісної археології на території Східної Європи, такий спрощений підхід зустрічає певні зауваження з боку вітчизняних вчених, для яких був характерний історизм, зацікавленість в способі поведінки людини, намагання відтворити реальну обстановку життя минулих епох. Після ознайомлення В.Б. Антоновичем з французькими археологічними матеріалами та порівнюючи європейські колекції зі знахідками з території Східної Європи, вчений дійшов висновку про неможливість застосування західноєвропейської класифікації до українських матеріалів. Він характеризував періодизаційну схему Г. Мортільє як нестійку, базовану виключно на характері французьких знахідок, типи яких визначено суб'єктивно.

Ф.К. Вовк, використовуючи французьку культурно-хронологічну схему розвитку первісної культури, вперше подає і інтерпретацію пам'яток з території Східної Європи. Так, він відносить Кирилівську стоянку та Мізин до мадленської доби, використовуючи західноєвропейську класифікацію знарядь праці. Проте, на відміну від природознавчого підходу французьких вчених, дослідник приділяє значну увагу поведінці первісних людей. Він вперше намагався класифікувати пам'ятки палеолітичного мистецтва з території Східної Європи. Дослідником відзначено використання місць природної загибелі мамонтів первісними людьми для добування палива,

будівельного матеріалу та матеріалу для виготовлення різноманітних виробів. Заслуговує на увагу його аналіз фауністичних решток для інтерпретації пам'яток та висновок про розквіт виробництва з кістки та рогу саме в мадленську добу кінця палеолітичної епохи.

Методологія палеоетнологів характеризується зміною парадигми: антропологія (в яку включається і первісна археологія) починає сприйматись не як галузь природничих наук, а як джерело для історичних реконструкцій первісного суспільства. Так, за Ф.К. Вовком та представниками палеоетнологічної школи, антропологія мала включати: - зоологічну, анатомічну, фізіологічну, статево-вікову антропології (фізична); доісторичну антропологію, первісну археологію та історію первісного суспільства (антропосоціогенез); етнологію (питання походження, побутово-культурних та психологічних особливостей сучасних народів); соціологічну антропологію (суспільні відносини людських колективів). В археології палеоетнологи ставили завдання не тільки детально фіксувати та типологізувати археологічний матеріал, що було основним для західних природничих істориків, а й намагались якнайповніше реконструювати життя і способи поведінки носіїв тієї матеріальної культури, рештки якої вивчаються археологами первісності. Саме в цьому напрямку діяла ціла плеяда істориків первісності – учнів Ф.К. Вовка, дослідження яких були перервані сталінськими репресіями в середині 1930-х років.

Якимось дивом вдалося уціліти лише П.П. Єфименку, котрий упродовж 1945–1968 рр. очолював Інститут археології АН УРСР в Києві і був обраний академіком АН УРСР. Заслуга П.П. Єфименка полягає у намаганні створення соціальних реконструкцій для колективів, сліди життєдіяльності яких вивчаються археологами. Так, йому належить реконструкція матрилінійного роду первісних мисливців епохи пізнього палеоліту та визначення ролі жінки у мисливському господарстві. Важливе значення для палеолітознавства мають інтерпретації жіночих зображень пізнього палеоліту. Незважаючи на те, що його погляди були значно обмежені

формаційною теорією, доробок дослідника має величезне значення і вдало використовується для інтерпретації археологічних матеріалів, що постійно накопичуються. Великого значення для вивчення локальних особливостей в пізньому палеоліті є висновок П.П. Єфименка про вирішальний вплив природного оточення на розвиток палеолітичної культури. Так, він першим вказав на своєрідність пам'яток півдня Східної Європи, вважаючи їхню появу результатом переселення мисливців на бізона, носіїв культури «східносередземноморського» типу з більш південних регіонів. Дослідник пов'язував специфіку даної культури та господарства з особливостями ландшафтно-географічного середовища та фауни регіону. Палеоетнологічний метод значним чином вплинув на формування поглядів таких дослідників первісності, як П.П. Єфименко, М.Я. Рудинський, Г.А. Бонч-Осмоловський, П.Й. Борисковський, І.Г. Шовкопляс та ін., що, звісно, відбилось на основних напрямках досліджень в наступні роки [Єфименко, 1953, с. 404].

3.1. Рушійні сили процесу антропосоціогенезу

Антропогенез - розділ фізичної антропології, що вивчає розвиток і становлення людини сучасного антропологічного типу, в рамках якого розглядається низка питань, пов'язаних із важливими аспектами історичного минулого людства, а саме: місце людини в природі; найдавніші еволюційні витoki людства; грань між людиною і твариною; чинники антропогенезу; фізичний тип первісних людей; час і місце появи *Homo sapiens*; першопочатки трудової діяльності первісних людей і технологічні прийоми виготовлення знарядь праці; основні етапи розвитку мислення та мови; шляхи і напрями освоєння первісної ойкумени; вплив природних чинників на життєдіяльність первісних людей; найдавніші форми соціальної організації; зародження релігійних уявлень, розвиток первісного мистецтва тощо. Висвітлення цих питань вимагає взаємодії з іншими напрямками природничих і гуманітарних знань: геологією третинного і четвертинного періодів, первісною археологією, фізіологією, генетикою, психологією, історією первісного суспільства. Важливими напрямками антропогенезу виступають: приматологія – вивчення еволюційного розвитку ряду приматів, появи давніх антропоїдних мавп, біології та поведінки сучасних антропоїдних мавп; палеоантропологія – дослідження кісткових решток представників роду *Homo*, відтворення їхнього зовнішнього вигляду та системи поведінки.

Взагалі, антропогенез є процесом переходу від біологічної форми руху матерії до соціальної. Питання антропогенезу неможливо вирішити без розуміння соціальної та культурної складової процесу олюднення, адже формування людини є передусім становлення сукупності суспільних

відносин. Внаслідок того, що поняття «антропогенез» значним чином виходить поза рамки суто фізичної антропології і, розглядаючи людину як біосоціальну істоту, використовуючи, крім природничих, гуманітарні методи досліджень, цей процес в багатьох випадках називають антропосоціогенезом. Така назва в більшій мірі відповідає суті наукових розробок, адже сучасні антропологічні дослідження в галузі лінгвістики, психології, етології, вивчення розумових процесів, дослідження генетики людини – сприймають людину як істоту, в котрій культурне та біологічне нерозривно пов'язане одне з одним і знаходяться в постійному взаємовпливі.

Становлення концепцій антропосоціогенезу пов'язано з теоріями філософів-натуралістів XVIII – поч. XIX ст. (Ж.-Б. Ламарк, Ж.Л. Бюффон). Великого значення для розуміння біологічної суті процесу антропогенезу мала теорія Ч. Дарвіна про походження видів шляхом природного добору та праці представників дарвінізму (Т. Гекслі, Е. Геккель). Але дарвінівська теорія визнавала виключно біологічні чинники цього процесу. Першим, хто звернув увагу на соціальні фактори в процесі олюднення був Ф. Енгельс, висунувши трудову теорію антропогенезу.

Трудова теорія антропогенезу пояснює становлення та появу людини сучасного фізичного типу через виникнення виробничої діяльності. Витоки трудової теорії лежать в роботах Ж.-Б. Ламарка та Ч. Дарвіна, присвячених проблемам антропогенезу, в загальних рисах була сформульована Ф. Енгельсом.

Виробнича діяльність, що виникла у перших людей вимагала і зробила обов'язковим зародження мислення, волі, мови та соціальних, перед усім виробничих, відносин – тобто, зробила можливим перехід від біологічного об'єднання до людського суспільства. Виробнича діяльність, розвиваючись протягом всього процесу антропосоціогенезу, постійно входила в протиріччя з існуючою морфофізіологічною організацією найдавніших людей і вимагала подальших її змін в напрямку пристосування до своїх потреб. За Ф. Енгельсом, для того, щоб привласнити природні ресурси, людина діє

своєю силою на зовнішню природу та змінюючи її, в той же час змінює свою власну природу.

Першим кроком до знаряддевої діяльності було прямоходіння – мавпи почали відвикати від допомоги рук при ходінні і засвоювати більш пряму ходу, що стало рішучим кроком для переходу від мавпи до людини. Але саме прямоходіння, як і розвиток мозку не є випадковим біологічним надбанням. Їхню появу неможливо зрозуміти без того факту, що рука попередника людини почала виконувати більш різноманітні і складні операції, ніж це спостерігається у вищих мавп. Рука, в такому випадку, є не тільки органом праці, але вона також і продукт її. Розширюючи кругозір і викликаючи все більше єднання первісних людей у суспільстві, праця викликала потребу в мовленні. За допомогою мовлення людина передавала наступним поколінням не лише природжені стереотипи поведінки, а й навички, набуті протягом життя. Праця та розвиток звукової мови призвели до розвитку мозку, появи людини та виникненню людського суспільства з стада мавп. Наступний етап розвитку найдавнішого людського суспільства пов'язується з переходом до м'ясної їжі як основному джерелу харчування, у використанні вогню, в появі найпростіших жител та найпростішого одягу, що забезпечило людству перехід від жаркого клімату прабатьківщини до кліматичних умов більш холодних країн. Причому людина – єдина істота, яка була здатна розселитись в придатних до існування просторах землі самостійно.

Конкретний вираз теорія походження людини отримала в науковій концепції «теорії двох стрибків». За цією теорією, в еволюції людини відбувалось два переламних моменти. Перший та основний з них – перехід від стадії тваринних попередників людини до стадії людей, що формуються, якими являються архантропи та палеоантропи. Другий стрибок відбувається при переході до пізньопалеолітичної епохи з поширенням людей сучасного фізичного типу (неоантропів). Перший стрибок полягав у появі перших штучних засобів виробництва – знарядь праці, що знаменувало перехід до якісно нової форми пристосування - культурної адаптації.

За цією теорією, перший стрибок пов'язується з якісною зміною в діяльності давніх попередників людини – з появою культурної адаптації до навколишнього середовища. Стадо розвинених антропоїдів в кінці третинного періоду перетворюється в первісне людське стадо, що починає здобувати необхідні засоби існування з допомогою штучних органів – знарядь праці. В подальшому, праці – організованому впливу на природу – належить рішуче значення як в розвитку самого суспільства, так і в розвитку людської культури. Питання про час, коли відбувся перший стрибок залишається відкритим. Так, Р. Дарт та ін. відносять початки культурної (штучної) діяльності ще до часів існування прямоходячих мавп – австралопітеків (6-1,5 млн. р. тому). Частина дослідників пов'язує початок процесу антропогенезу з Хабілісами (3–1,7 млн. р. тому), вказуючи на морфологічні зміни в останніх, які свідчать про фізичну адаптацію до культурної діяльності – збільшення мозку, розширення нігтьових фаланг. Проблема полягає в тому, що формальної морфологічної грані між давніми прямоходячими мавпами та першими людьми не існує – хабіліси, хоч і здатні були до знаряддевої діяльності, морфологічно значно ближче до австралопітеків, ніж до найдавніших дійсних людей – архантропів (2 млн. р. тому – 400 тис. р. тому).

Другий стрибок пов'язується з кардинальними змінами, що відбувались в сфері суспільної організації первісних людей – формуванні родової общини. Обидва стрибки значним чином позначились на морфологічній будові людини і зіграли вирішальну роль у становленні *Homo sapiens*.

Критики трудової теорії антропогенезу наголошують, що ця теорія практично ігнорує зовнішні та біологічні фактори – зміни природного середовища, сонячної та земної радіації, прискорення мутаційних процесів та ін. Але в будь-якому випадку, початок становлення виробничих відносин означає зародження нових, соціальних по своїй природі факторів поведінки, завершення цього процесу – перетворення цих факторів у такі, що повністю

визначають людську поведінку. Становлення нових, соціальних факторів поведінки не могло не бути процесом витіснення на задній план раніше пануючих біологічних факторів поведінки – інстинктів. Соціогенез передбачає поставлення біологічних інстинктів, перш за все статевого та харчового, під суспільний контроль [Энгельс; Ефименко, 1953, с. 8-9, 15-16, 78-90; Сегеда, 2009, с. 130-149, 194-202].

Останні дослідження стверджують, що розвиток представників роду Номо не був рівномірним поступальним процесом від примітивних до більш розвинених істот. Різні людські види та популяції, асимілюючи або витісняючи один одного, довгий час співіснували в конкуренції за природні ресурси. Тому, процес становлення людини сучасної уявляється досить складним та багатоваріантним. В результаті такої конкуренції безперечно вигравали спільноти з більш складною та водночас гнучкою соціальною організацією.

Таким чином, серед рушійних сил процесу антропосоціогенезу слід назвати як природні, так і внутрішні, соціальні чинники. Велике значення у появі перших людей відігравали фактори природного та статевого добору, біологічна адаптація – перехід до всеїдності, прямоходіння. Але ці процеси неможливо зрозуміти без становлення соціальних факторів – поява праці, ускладнення її процесів, необхідності передачі колективного досвіду наступним поколінням, формуванням родової організації, основними характеристиками якої є екзогамні стосунки та взаємодопомога.

3.2. Походження людини сучасного фізичного типу

Антропоїди – вищі людиноподібні мавпи, що відносяться до вузьконосих мавп Старого світу, включають як вимерлі, так і існуючі сьогодні види. В порівнянні з іншими приматами, антропоїди виділяються за такими морфологічними рисами як: збільшення розмірів тіла, разом з збільшенням черепної коробки. Скорочена будова зубної системи: зубна формула: 2-1-2-3 (2 різці, 1 ікло, 2 премоляри, 3 моляри з кожної сторони на кожній щелепі), як і в людини. Фронтальне розташування очей. Широка грудна клітка, відсутність хвоста, наявність різниці між стопою та рукою. В більшості сучасних видів антропоїдів обличчя та груди не вкриті волоссям. В поведінці ці істоти часто приймають вертикальне положення тіла: здатні сидіти, висіти, пересуватись брахіацією, стрибати та підводитись на задні кінцівки. Серед сучасних антропоїдних мавп слід назвати горилу (2 види), шимпанзе (2 види) – Африка; орангутанг (2 види) та гібон – Південно-Східна Азія.

Близько 6 млн. р. тому в рамках підряду антропоїдів виділяється сімейство гомінідів, до якого відносяться всі представники роду Номо, а також вимерлі види прямоходячих мавп. Однією з основних морфологічних ознак представників цього сімейства – біпедія (двоного хода), вертикальна постава тіла, що зумовила значну різницю між стопою та кистю, значно більший об'єм мозку, в порівнянні з іншими антропоїдами, зменшення лицевого відділу черепу та ін. Перші рештки викопних гомінідних мавп були знайдені у Південній Африці проф. Р. Дартом у 1924 р., який дав назву цим істотам – австралопітеки (південні мавпи), а також зробив спроби реконструкції їхньої поведінки. За знахідками з печер Таунг, Штеркфонтейн, Сварткранц, Кромдраай та Макапансгат (ПАР, 3-2 млн. р. тому) було відновлено зовнішній вигляд двох видів *Australopithecus africanus*

(африканський) та *Australopithecus robustus* (масивний). Між обома видами були анатомічні, а можливо і поведінкові відмінності. На думку Р. Дарта, австралопітеки були творцями першої «остеодонтокератичної культури», тобто використовували кістки та щелепи померлих тварин в якості примітивних знарядь праці.

Наступні знахідки викопних гомінідних мавп пов'язані з іменем Л. Лікі, який у 1959 р. в Олдувайській ущелині (Танзанія) відкрив залишки схожих істот, назвавши їх *Australopithecus boisei*.

На сьогоднішній день всі викопні гомінідні мавпи поділяються на дві великі групи – масивних та грацильних австралопітеків. Вважається, що грацильні австралопітеки, на відміну від масивних, були всеїдними і часто використовували м'ясну їжу в раціоні, що збільшило їхні адаптивні можливості. Саме з грацильними австралопітеками пов'язується подальший розвиток процесу антропогенезу.

Крім австралопітекових мавп до сімейства гомінідів відносять також і перехідну до людини форму *Homo / Australopithecus habilis*, а також всі види представників роду *Homo* – архантропів, палеоантропів та неоантропів.

Архантроп (людина найдавніша, від гр. *archaios* – стародавній і *anthropos* - людина). Перші справжні люди, які з'явилися на землі бл. 2 млн. р. тому, представники видів *Homo erectus* (людина прямоходяча) та *Homo ergaster* (людина працююча). Досі тривають суперечки з приводу віднесення до перших людей представників *Australopithecus/Homo habilis* (австралопітека чи людини вмілої, 2,5 – 1,5 млн. р. тому) до роду *Homo* – творця першої олдувайської культури. Більшість вчених вказують на морфологічну близькість цих істот до прямоходячих гомінідів – грацильних австралопітеків і вважають їх перехідними істотами між вищими мавпами та справжніми людьми. При вирішенні питання морфологічної грані між людиною і твариною в еволюції гомінідів вирішальну роль мають відігравати ті морфологічні особливості, які є наслідком культурної адаптації до умов

зовнішнього середовища і, зокрема, наслідком трудової діяльності, виготовлення знарядь праці.

Перші знахідки решток архантропів були відкриті у 1891 р. голландським анатомом Е. Дюбуа на о. Ява в Південно-Східній Азії – було виявлено масивну черепну кришку і стегнову кістку істоти, яку названо пітекантропом (мавполюдина). Згодом, рештки архантропів були виявлені в Європі, Азії та Африці. Серед найдавніших представників слід назвати африканські форми «олдувайських пітекантропів», *Homo ergaster* (Східна Африка, Л. Лікі,) та подібні рештки, що походять з Кавказу (Дманісі, Грузія) - 1,8 – 1,2 млн. р. тому. Місцезнаходження архантропів відомі й у Північно-Західній Африці на території сучасних Алжиру та Марокко – атлантропи – 700 тис. р. тому. В Південно-Східній Азії, крім яванського пітекантропа, відомі рештки інших форм (людина з Моджокерто, людина з р. Соло, явантропи), що мають досить широке датування в межах 1,8 млн. – 100 тис. років тому. Ще одним осередком антропогенезу була територія Китаю, де в печері Котцетанг, поблизу селища Чжоукоудянь з 1921 по 1937 рр. було виявлено кісткові рештки понад 40 осіб – синантроп пекінський, а згодом, на півдні країни відкрито лантьянську та юньнанську людини. Рештки синантропів датуються 400 – 500 тис. р. тому.

У Європі архантропи з'являються близько 1 млн. років тому. Першою серед європейських знахідок стало відкриття у 1907 р. «гейдельберзької людини» в Німеччині. В подальшому, рештки архантропів були відкриті у Франції (печера Араго), Іспанії (Атапуерка), Греції (печера Петралона), Угорщині (Вертешселлеш) тощо. Судячи з географії археологічних пам'яток, 450 – 200 тис. р. тому, найдавніші люди досить широко освоїли південь, центр та схід Європи. Більшість дослідників відносить європейських архантропів до виду *Homo Heidelbergensis*, який характеризується мозаїчним комплексом архаїчних, сапієнтних та неандерталоїдних ознак.

Від своїх попередників – хабілісів та австралопітеків – архантропи відрізнялись значно більшими розмірами тіла (середній зріст чоловіків

становив бл. 160-170 см) та об'ємом мозку (середнє значення – прибіл. 1000 куб. см.) Крім того, їм були властиві масивна будова черепа зі спадистим лобом, сильно розвиненим надочним та потиличним рельєфом; прогнатне, тобто випнуте вперед, обличчя із пласкими носовими кістками, важка нижня щелепа без підборідного виступу та масивні зуби.

Серед архантропі Африки, Близького Сходу та Європи виділяють «архаїчних сапієнсів», в будові яких простежується поєднання архаїчних та сапієнтних рис (*Homo erectus seu sapiens*), і з якими пов'язують становлення перших *Homo sapiens*. Найбілш ранні рештки архаїчних сапієнсів походять з Африканського континенту – Бодо (Ефіопія) – бл. 600 тис. років тому,

З архантропами пов'язана ашельська археологічна культура, або ашельський період кам'яного віку – ранній палеоліт, який для території Африки та Європи розпочався приблизно 1,5 млн. і завершився близько 150 тис. років тому. За характером технологічних особливостей обробки каменю, ашель, в свою чергу поділяється на ранній (1,5 млн. – 400 тис. років тому) та пізній (400 – 100 тис. років тому). Визначальною рисою ашельської культури є поширення кам'яного рубила – масивного поліфункціонального знаряддя з двобічною обробкою, що мало ріжучі робочі краї та гострий кут, виготовленого з кременю, кварциту чи інших кристалічних порід. Одним із здобутків культури архантропів є оволодіння вогнем, свідчення використання якого відомі на багатьох ашельських стоянках. Вогонь вплинув не тільки на зміну морфологічної будови перших людей, а й на спосіб поведінки та розселення в помірних кліматичних умовах.

Хоч на території України рештки архантропів відсутні, найбільш давні свідчення перебування людей відносяться до ранньоашельського часу. Достовірним свідченням цього є дослідження багатошарової стоянки Королеве в Закарпатті, відкритої В.М. Гладиліним у 1974 р., найдавніші шари якої датуються 1 млн. – 850 тис. р. Ашельські місцезнаходження відомі також на Дністрі (Лука-Врублівецька, Вихватинці), Криму (Пролом), на Донбасі (Амвросіївка, Макіївка) та на Житомирщині (Житомирська).

Палеоантроп (людина давня, від гр. *palaios* – давній і *anthropos* - людина). Узагальнююча назва викопних людей, які жили в Європі, Азії та Африці бл. 200 – 35 тис. р. тому. Часто ототожнюють з неандертальською людиною.

Перші викопні рештки палеоантропів були виявлені в Європі ще в другій пол. XIX ст. (Гібралтарська скеля, долина р. Неандер). Наступними планомірними розкопками печерних стоянок було знайдено значну кількість решток неандертальців у Франції, Німеччині, Бельгії, Італії, Іспанії, а також в Африці та на Близькому Сході, загальною чисельністю понад 300 особин. Серед палеоантропів розрізняють три групи: ранніх (пренеандертальці, атипові), пізніх (класичні) та прогресивних (близькосхідні).

Кісткові рештки ранніх неандертальців, що жили прибіл. 200-100 тис. років тому, походять з місцезнаходжень Гібралтар (Піренейський півострів), Ерінгсдорф, Таубах (Німеччина), Саккопасторе (Італія), Гановце (Словаччина), Тешик-Таш (Узбекистан), Табун (Ізраїль). Морфологічний тип ранніх палеоантропів характеризується поєднанням архаїчних рис, властивих архантропам та сапієнтних ознак. Вважається, що їхнім попередником були пізні архантропи, зокрема гейдельберзька людина. Черепи цих істот мали такі особливості – наявність суцільного надочного валика, сплюснену потилицю, відсутність підборідного виступу і, водночас, високий і не дуже довгий мозковий відділ, місткість якого становить приблизно 1450 куб. см, менш спадисту, ніж у архантропів, форму лоба.

Близко 80-35 тис. р. тому, в Європі широко розселилися представники класичних палеоантропів. Їхні рештки виявлені на території Німеччини (Неандерталь), Франції (Шапель-о-Сен, Ле Мустьє, Ля Феррасі, Регурду, Сег-Сезер), Бельгії (Ля Нолет, Спі), Великої Британії (о. Джерсі), Іспанії (Баньолас, Кова Негра, Херона), Італії (Монте-Чірчео, Ле Фато), Чехії (Охос, Кульна, Шипка), Хорватії (Крапіна), Угорщині (Шубаюк) та Україні. Формування класичного неандертальця відбувалось в часи останнього (вюрмського) зледеніння, через що фізичний тип пізніх палеоантропів

характеризується багатьма ознаками, пов'язаними з адаптацією до суворих кліматичних умов: загальною масивністю кісток, широкими плечима, помірним зростом (155-160 см у чоловіків), скороченими пропорціями кінцівок, вигнутою стегною кісткою. Череп мав видовжений та низький мозковий відділ, спадистий лоб з масивним надочним рельєфом, сплюснену потилицю з потиличним валиком, широкі носові кістки, відсутністю підборідного виступу. Місткість черепу, в середньому, більша, ніж у сучасної людини (1400-1500 куб. см, найбільші значення – 1700). Типи палеоантропів, схожі з європейськими класичними виявлені також на території Передньої Азії (печера Табун поблизу М. Хайфа) та в Іраці (печера Шанідар).

Третя група - прогресивні палеоантропи, представлена переважно на території Передньої Азії, на території сучасного Ізраїлю (Схул, Кафзех). Датування цих знахідок в межах 100-70 тис. р. тому. Черепи цих неандертальців характеризуються високим склепінням (місткість – бл. 1550-1600 куб. см), відносно опуклою формою лоба і менш вираженим надочним рельєфом. В окремих випадках на нижній щелепі фіксується помірно розвинений підборідний виступ. Носії цього сапієнтного комплексу були високими на зріст (180-182 см у чоловіків) і мали видовжені пропорції кінцівок що зближує їх з ранніми неоантропами.

Сучасні дослідження підтверджують думку, що класичні неандертальці не брали участі у формуванні людини сучасного антропологічного типу - неоантропа. Питання ролі палеоантропа у становленні людей нового типу ще остаточно не вирішено.

З палеоантропами пов'язані завершальні етапи ашельської культури та мустьєрська археологічна культура, що набула значного поширення в епоху середнього палеоліту – 150-45/35 тис. р. тому. Мустьєрський комплекс налічував декілька десятків типів знарядь, найпоширенішими з яких були скребла, гостроконечники, ножі. Застосовувались також кістяні та дерев'яні вироби. Полювання на великих ссавців складало основу життєдіяльності груп палеоантропів – на стоянках знайдені рештки мамонтів, носорогів, бізонів,

коней та ін. Однією з яскравих рис культури неандертальців є поява перших поховальних пам'яток. Навмисні поховання зафіксовані в ряді печер Європи (Ле Мустьє, Шапель-о-Сен, Ля Ферасі та ін.), Передньої Азії (Табун, Схул, Кафзех), Близькому Сході (Шанідар).

На території України мустьєрська культура представлена рядом пам'яток Криму (Кіік-Коба, Заскельна), Закарпаття (Королеве), Подністров'я (Молодове V), Донбасу (Антонівка). Серед антропологічних решток палеоантропів на території України слід назвати поховання жінки та дитини в гроті Кіік-Коба, дорослого та дітей в гротах Заскельна V, VI у Криму. Знахідки неандертальців відомі також з Наддніпрянщини та Приазов'я. Цікавою особливістю є співіснування на території України як класичних (Кіік-Коба), так і прогресивних типів палеоантропів (Заскельна, Романково, Ріжок I).

Близько 45-35 тис. р. тому палеоантропи, які тривалий час співіснували з ранніми неоантропами були витіснені останніми у менш придатні для життя регіони, що стало поштовхом до їхнього вимирання. Причинами цього процесу були як біологічні фактори, так і розвиненіша техніка виготовлення знарядь та більш гнучка соціальна організація людей сучасного фізичного типу.

Неоантроп (від грец. νέος – молодий, новий та άνθρωπος – людина; *Homo sapiens sapiens* за біологічною класифікацією; також **людина сучасна**). Люди сучасного фізичного типу, які з'явилися в Європі, Азії й Африці близько 45-30 тис. р. тому.

Перші рештки ранніх неоантропів були відкриті у Європі в гроті поблизу містечка Кро-Маньон (Франція) у 1868 р. – п'ять кістяків у супроводі знарядь праці та прикрас первісної людини. Згодом подібні відкриття були зроблені як в Європі, так і в Африці та Азії. Попри регіональні відмінності, ранні представники біологічного виду *Homo sapiens*,

мали спільні риси, а саме: високий опуклий череп, надбрівні дуги замість суцільного валика, підборідний виступ.

Однією з проблем сучасної антропології є питання про час та місце виникнення перших неоантропів. За останніми даними фізичний тип сапієнсів в загальних рисах сформувався на Африканському континенті на південь від Сахари (Брокен-Хілл – Замбія, Салданья – ПАР, Омо I, II – Ефіопія). Приблизно 100 тис. років тому вони вперше з'являються в Передній Азії (Кафзах – Ізраїль), де співіснували з палеоантропами. Близько 40 тис. років тому в середовищі популяцій *Homo sapiens* відбувся різкий демографічний сплеск, що спричинив до масових міграцій у різні кінці Старого Світу, який на думку дослідників, пов'язаний з встановленням екзогамних стосунків та формуванням родового суспільства. Такий перебіг останніх фаз процесу антропогенезу добре узгоджується з даними археології, палеоантропології та сучасної генетики. Так, ґрунтуючись на аналізі розподілу типів ДНК у сучасних людей, дослідники приходять до висновку про те, що все сучасне людство походить від однієї групи, яка сформувалась в межах 200-100 тис. років тому, а її нащадки поширились в Європу не змішуючись з іншими гомінідами. Сучасною наукою доведено, що «класичні» неандертальці не приймали участі у становленні неоантропів.

Близько 40-30 тис. рр. тому неоантропи з'являються у Європі, Азії та Австралії. Що стосується сапієнсів Африки, то в даний період переважають представники, схожі на сучасних бушменів та готентотів – койсанський тип (Асселяр – Алжир, Сінга – Судан, Фіш-Хука – ПАР). Серед ранніх неоантропів Азії виділяють декілька типів, що сполучають протомонголоїдні та австралоїдні ознаки (Верхня печера Чжоукоудянь – Китай, Афонтова Гора – Сибір, Міногава – Японія, о-в Калімантан – Індонезія, Вадьяк – о-в Ява). За часів вюрмського зледеніння рівень світового океану значно понизився, що уможливило заселення Австралії та Америки. Найдавніші сліди перебування неоантропів в Австралії фіксуються на рівні 30 тис. років тому. Заселення

півночі американського континенту відбувалось з Далекого Сходу через Берінгію декількома хвилями в межах від 14 до 11 тис. років тому.

Серед неантропів Європи розрізняють декілька морфологічних типів: кроманьйонський, грімальдійський та брюнський. Перший тип характеризувався високим склепінням черепа, значною місткістю черепної коробки (1700-1800 куб. см), прямим лобом без надочного валика, чітко окресленим підборідним виступом, широким та низьким обличчям з різко виступаючим носом, сильно розвиненим м'язовим рельєфом та високим зростом (179-194 см). Цей тип був поширений переважно на півночі та в центрі Європи, на території сучасних Франції (Кро-Маньон, Комб-Капель), Німеччини (Оберкассель), Бельгії, Великої Британії. Представникам грімальдійського типу була властива доліхокранія, досить широке обличчя, слабко виступаючий широкий ніс, масивна нижня щелепа з помірно розвиненим підборідним виступом. Характерною особливістю «грімальдійців» був невисокий зріст. Цей тип характерний для пам'яток переважно півдня Європи – Італії (Грімальді). Брюнський тип, що було виявлено на пам'ятках Центральної Європи (Брно, Брюкс, Пржедмость, Долні Вестоніце) характеризувався відносно низьким склепінням черепа, спадишим лобом та сильним розвитком надбрів'я.

Знахідки неантропів Східної Європи представлені похованнями з стоянок Костьонки (на Дону) та Сунгирь (на Клязьмі). Антропологічний тип цих неантропів визначається як поліморфний, в якому поєднувались протоевропеїдні, австралоїдні та протомонголоїдні ознаки. На території України, незважаючи на значну кількість археологічних пам'яток доби пізнього палеоліту, виявлені палеоантропологічні рештки мають вкрай фрагментарний характер (зуби, кістки кінцівок, уламки черепів). Найбільш поширеними на стоянках були фрагменти, інколи оброблені, людських черепів – Чулатово I, Новгород-Сіверська стоянка, Пушкарі, Мізин (Подесення), Анетівка II (Нижнє Побужжя), Буран-Кая (Крим). Знахідки повних скелетів неантропів відносяться до епохи фінального палеоліту–

мезоліту: Мурзак-Коба, Фатьма-Коба (Крим), могильники Волоське, Василівка I, III, Чаплі (Надпоріжжя), Лашове (Черкащина), що датуються часом 13-9 тис. років тому. Палеоантропологічний матеріал з цих місцезнаходжень свідчить про складні етнічні процеси, що відбувались на території Східної Європи в кінці льодовикової епохи.

З європейськими неолітиками пов'язується поширення пізньопалеолітичної культури. В технологічному відношенні, ця доба характеризується розвитком призматичної техніки обробки каменю, стандартизації та уніфікації основних типів знарядь праці, широким використанням органічних матеріалів для їхнього виготовлення. В господарському плані пізній палеоліт характеризується виробленням мисливських стратегій, заснованих на спеціалізованому полюванні на великих трав'яних ссавців прильодовикового комплексу.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи поданий вище матеріал, слід підсумувати, що антропологія - комплексна наука про людину, що має на меті вивчення її біологічної історії, життєдіяльності первісних людей, ранніх етапів розвитку людського суспільства, матеріальної і духовної культури сучасних народів світу, світоглядних проблем, питань психології, мовознавства тощо.

Вважається, що термін антропологія у науковий обіг увів давньогрецький мислитель IV ст. до н.е. Арістотель, в якості науки про духовні та фізичні властивості людини. На різних етапах розвитку антропології її зміст і місце в системі наукових знань оцінювались та й нині оцінюються по-різному. Становлення антропології як самостійної науки пов'язується з першими еволюціоністичними школами Західної Європи, США та Росії. Одним із перших антропологічних наукових інститутів було французьке товариство (П. Брока, Топінар). Одним з головних результатів діяльності цієї школи було розробка антропологічних методик та підходів для опису та класифікації населення землі. Наступний етап розвитку цієї школи (Е. Дюркгейм, М. Мосс, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Стросс) характеризується вивченням соціальних, психологічних, лінгвістичних та світоглядних аспектів діяльності людини, переважно як суспільної істоти. Засади теоретичних реконструкцій розвитку суспільства були розроблені представниками англійської антропологічної школи (Г. Спенсер, Е. Тайлор, Т. Гекслі). В подальшому розвитку британська антропологія стала осередком формування міфологічного (Дж. Фрезер) та функціонального напрямків (Б. Маліновський). Фундатором американської школи антропології був Л.Г. Морган, основна праця якого «Давнє суспільство» значним чином вплинула на формування тогочасних суспільствознавства та археологічну науку. Подальший розвиток американської школи пов'язаний з розробками

Ф. Боаса та його учнів основних засад культурної антропології. Серед напрямків цієї школи слід назвати біхевіоризм (Р. Бенедікт, 1887-1948), культурну екологію (Дж. Стьюард, 1902-1972), культурний матеріалізм (М. Харріс), неоеволюціонізм (М. Салінз, 1930-) та ін.

Для радянської та пострадянської науки характерне вузьке розуміння антропології, як науки про мінливість фізичного типу людини в часі та просторі. Для більшості зарубіжних дослідників, таке визначення підходить тільки для одного з напрямків антропологічних досліджень – антропології фізичної, що включає в себе три великі розділи – морфологію та фізіологію людини, антропогенез та расознавство. Загальна ж антропологія розглядається ними як широкий комплекс природничих та гуманітарних дисциплін про біосоціальну природу людини та її розвиток і включає в себе, крім «фізичної» такі складові, як «антропологію культурну», «антропологію соціальну», «антропологію історичну», «психологічну», «лінгвістичну» та ін. «антропології».

Може скластися враження, що існує певне методологічне протиріччя між двома підходами у вивченні людини – з одного боку, як істоти біологічної, що належить до світу тварин з притаманними для кожного виду біологічними особливостями, з іншого боку – як істоти соціо-культурної, що стала творцем нової «другої» природи і тим самим перейшла від біологічної до якісно вищої, соціальної форми руху матерії. Проте насправді, в сучасних антропологічних дослідженнях такого протиставлення не існує. Так, лінгвістичні, психологічні та етологічні дослідження, вивчення розумових процесів, дослідження генетики людини – сприймають людину як істоту, в котрій культурне та біологічне нерозривно пов'язане одне з одним і знаходяться в постійному взаємовпливі.

Такі уявлення були цілком характерними для перших антропологічних шкіл, і української зокрема. Так, за Ф. Вовком та представниками палеоетнологічної школи, антропологія мала включати:

- зоологічну, анатомічну, фізіологічну, статеву-вікову антропологію. (фізична);
- доісторичну антропологію, первісну археологію та історію первісного суспільства (антропосоціогенез);
- етнологію (питання походження, побутово-культурних та психологічних особливостей сучасних народів);
- соціологічну антропологію (суспільні відносини в людських колективах).

Переважає більшість сучасних дослідників розуміють антропологію в якості комплексної науки про біосоціальну природу людини. Сучасні антропологічні дослідження концентрують свою увагу на вивченні загальних законів поведінки людини, які безпосередньо пов'язані з психологією, етологією, генетикою. Такі напрямки значно розширюють межі антропологічних досліджень і виводять антропологію на рівень комплексної науки, джерелами якої стають як природничі, так і гуманітарні дисципліни.

ПЕРЕЛІК КОНТРОЛЬНИХ ЗАПИТАНЬ

1. Антропология як наука. Предмет дослідження.
2. Основні методи дослідження сучасної антропології. Зв'язок з іншими науками.
3. Історія антропологічних знань.
4. Перші антропологічні школи
5. Історія вивчення антропології в Україні.
6. Основні розділи вивчення фізичної антропології.
7. Основні концепції, принципи та структура соціокультурної антропології.
8. Місце людини в систематиці тваринного світу.
9. Основні етапи еволюції гомінідів.
10. Основні знахідки австралопітекових.
11. Основні знахідки «людини вмілої».
12. Фізичний тип архантропів.
13. Основні знахідки «людини прямоходячої».
14. Матеріальна культура архантропів.
15. Фізичний тип палеоантропів.
16. Основні знахідки неандертальців.
17. Матеріальна культура палеоантропів.
18. Неандертальська проблема.
19. Проблема походження «людини розумної».
20. Основні теорії походження людини сучасного фізичного типу.
21. Теорія поліцентризму та моноцентризму.
22. Фізичний тип неоантропів.
23. Перші сапієнси Азії та Австралії.
24. Перші сапієнси Африки.
25. Перші сапієнси Європи.
26. Проблема вивчення морфології людини.

27. Краніологічні дослідження.
28. Визначення віку і статі.
29. Статевий диморфізм.
30. Історія дослідження та класифікації рас.
31. Австрало-негроїдна раса.
32. Монголоїдна раса.
33. Європеїдна раса.
34. Адаптація людини та її особливості.
35. Географічний розподіл основних антропологічних типів.
36. Морфологічні ознаки «великих рас».
37. Особливості онтогенезу людини.
38. Біологічний вік людини.
39. Волосся та шкіра людини.
40. Вивчення посткраніального скелету.
41. Основні форми черепа людини.
42. Головні показники.
43. Зубна система людини.
44. Найдавніша людність території України за даними антропологічних решток доби палеоліту.
45. Антропологічні типи на території України за даними могильників доби мезоліту - неоліту.
46. Антропологічна характеристика населення України енеолітичної доби.
47. Антропологія населення України доби бронзи - раннього залізного віку.
48. Антропологічні особливості ранніх слов'ян та населення доби Київської Русі.
49. Антропологічні типи давнього населення України.
50. Антропологічний склад українського народу. Відображення інтеграційних процесів в антропології сучасної України.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Алексеев В.П. Становление человечества. - М., 1984.
2. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. - К., 1995 (перевидання 1928 р.).
3. Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 287 с.
4. Дерягина М.А. Антропология. Эволюция и биология человека. - М., 1994.
5. Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. - К., 1965.
6. Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека - Прага: Артис, 1982. - 560 с.
7. Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. – 3-е изд. / АН УССР. ИА. - К.: Изд-во АН УССР, 1953. - 663 с.
8. Зиневич Г.П. Человек изучает человека. - К., 1988.
9. Ламберт Д. Доисторический человек: Кембриджский путеводитель / Пер с англ. - Л.: Недра, 1991. – 256 с.
10. Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Антропология. - 3-е изд. - М., 1955.
11. Сегеда С. Основи антропології. - К., 1995.
12. Сегеда С. Антропологія: навчальний посібник. - К., 2000.
13. Сегеда С. Антропологія: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. – К.: Либідь, 2009. – 424 с.

14. Сегеда С. У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України. – К.: Наш час, 2012. – 432 с.

15. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства: Підручник. – К.: Либідь, 1999. – 240 с.

Додаткова

16. Алексеев В.П. Изучение человеческих рас в советской антропологии // Расы и народы. - М., 1964.

17. Алексеев В.П. Osteometria. Методика антропологических исследований. - М., 1966.

18. Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы. - М., 1969.

19. Алексеев В.П. География человеческих рас. - М., 1974.

20. Алексеев В.П. Палеоантропология земного шара и формирование человеческих рас. - М., 1978.

21. Алексеев В.П. Географические очаги формирования человеческих рас. – М.: Мысль, 1985. – 236 с.

22. Алексеев В.П. Человек. Эволюция и таксономия (некоторые теоретические вопросы). - М., 1985.

23. Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. - М., 1964.

24. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества: Учеб. для вузов по спец. «История». – М.: Высш. шк., 1990. – 351 с.

25. Антропологическая реконструкция (сб. ст.). - М., 1991.

26. Антропология современного и древнего населения европейской части СССР (сб. ст.). - Л., 1986.

27. Арутюнов С.А., Рыжакова С.И. Культурная антропология. – М.: И-во «Весь Мир», 2004.
28. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. - М., 1983.
29. Бунак В.В. Антропометрия: Практический курс. - М., 1941.
30. Бунак В.В. Человеческие расы и пути их образования // Советская этнография. - 1956. - №1.
31. Бунак В.В. Род Ното, его возникновение и последующая эволюция. - М., 1980.
32. Васильев С.В. Основы возрастной и конституционной антропологии. - М., 1996.
33. Гинзбург В.В. Элементы антропологии для медиков. - Л., 1963.
34. Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (антропологический очерк). - М., 1966.
35. Дарвин Ч. Походження видів шляхом природного відбору або збереження порід у боротьбі за життя. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – 548 с.
36. Дебец Г.Ф. Опыт графического изображения генеалогической классификации человеческих рас // Советская этнография. - 1958. - №4.
37. Добролюбська Ю.А. Культура перед обличчям інстинкту. – Одеса: ПДПУ, 2003. – 124 с.
38. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя / Пер. з фр. Г. Філіпчук, З. Борисюк. – К.: Юніверс, 2002. – 424 с.
39. Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. - К., 1967.
40. Зубов А.А. Одонтология. Методика антропологических исследований. - М., 1968.
41. Кабо В.Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества. - М.: Наука, 1979. - С. 60-107.
42. Квеннелл М., Квеннелл Ч. Первобытные люди. Быт, религия, культура / пер. с англ. – М. ЗАО Центрполиграф, 2005. – 238 с.
43. Кейлоу П. Принципы эволюции. - М., 1986.

44. Клейн Л.С. История археологической мысли. В 2 т. Т. 1. – Спб.: Изд-во С-Петербур. ун-та, 2011.
45. Козлова М.С. Эволюционная антропология в России (сер. XIX - кон. XX в.). - М., 1996.
46. Колеснікова В.А., Черновол І.В., Яненко А.С. Музей (Кабінет) Антропології та Етнології імені проф. Хв. Вовка. – К.: Стародавній світ, 2012. – 88 с.
47. Констебл Дж. Неандертальцы. - М., 1978.
48. Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины. - К., 1972.
49. Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. - М., 1973.
50. Круц С.И. Население территории Украины эпохи меди - бронзы. - К., 1972.
51. Круц С.И. Палеоантропологические исследования степного Приднепровья. - К., 1984.
52. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление [пер. с фр., под ред. проф. В.К. Никольского и А.В. Киссина]. – М.: Атеист, 1930. – 337 с.
53. Леви-Стросс К. Структурная антропология. - М., 1985.
54. Леви-Стросс К. Первобытное мышление / Пер., вступ. ст. и прим. А.Б. Островского. – М.: Республика, 1994. – 384 с.
55. Людина: навч. посібник з анатомії та фізіології. – Львів, 2002. – 240 с.
56. Майр Э. Зоологический вид и эволюция. - М., 1968.
57. Мороз С.А. Історія біосфери Землі (2 т.). - К., 1996.
58. Моця О., Шидловський П. Рец. на : Сегеда С. Антропология: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. / С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 2009. – 424 с. : рецензія // Університет. Історико-філософський журнал. - № 1 (33). – січень-лютий 2010. – С. 110-117.

59. Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас (сб. ст.). - М., 1986.
60. Рогинский Я.Я. Проблемы антропогенеза. - М., 1977.
61. Свиридов О.І. Анатомія людини. - К., 2001.
62. Сегеда С.П. Антропологічний склад населення території України. - К., 2001.
63. Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К.: В-во імені Олени Теліги, 2001.
64. Сегеда С. У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України / Сергій Сегеда. К.: Наш час, 2012. – 432 с.
65. Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. - М., 1989.
66. Солбриг О., Солбриг Д. Популяционная биология и эволюция. - М., 1982.
67. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – СЭПТ. / АН СССР, ИЭ. – М.: Наука, 1986.
68. Стоун И. Происхождение. – М.: Политиздат, 1983. – 478 с.
69. Тайлор Е.Б. Первобытная культура. – М.: Политиздат. – 1989.
70. Тегайко Л.И., Саливон И.И. Основы современной антропологии (учебное пособие). - Минск, 1989.
71. Фрэнсис Д.Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М.: Политиздат, 1986. – 703 с.
72. Хрисанфова Е.В., Перевозчиков И.В. Антропология (учеб. для биол. спец. вузов). - МГУ, М., 1991.
73. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. - М., 1971.
74. Чубинский П.П. Труды этнографо-статистической экспедиции в Западнорусский край. - СПб., 1872. - Т.7.
75. Шмальгаузен И.И. Факторы эволюции. Теория стабилизирующего отбора. - М., 1968.

76. Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – СЭПТ / АН СССР, ИЭ. – М.: Наука, 1988.

77. Boas F. The Limitations of the Comparative Method of Anthropology // High Points in Anthropology / Bohannan P., Glazer M. (eds.). - N.Y.: Alfred A. Knopf, Inc. – 1973.

78. Durkheim E. Rules for the Explanation of Social Facts // High Points in Anthropology / Bohannan P., Glazer M. (eds.). - N.Y.: Alfred A. Knopf, Inc. – 1973.

79. Levi-Strauss C. Social Structure // High Points in Anthropology / Bohannan P., Glazer M. (eds.). - N.Y.: Alfred A. Knopf, Inc. – 1973.

80. Sahlins M. Evolution: Specific and General // High Points in Anthropology, Bohannan P., Glazer M. (eds.). - N.Y.: Alfred A. Knopf, Inc. – 1973. – P. 430-449.

Віддруковано у видавництві "ЛОГІОС" з оригіналія автора
Свідомство суб'єкта видавничої справи ДК № 201 від 27 09 2000 р
01030, Київ-30, вул. Богдана Хмельницького, 10, тел. 235-6003
Наклад 300 прим. Зам. 651